

Raad van State Eén gebouw One building

Raad van State

Eén gebouw One building

Deze publicatie is verschenen ter gelegenheid van de officiële opening van de vernieuwde huisvesting van de Raad van State aan de Kneuterdijk in Den Haag op 5 oktober 2011.

The book was published to mark the official opening of the renovated accommodation of the Council of State on Kneuterdijk in The Hague on 5 October 2011.

12 Voorwoord *Herman Tjeenk Willink*

Preface

15 De ingrepen

The interventions

20 Gebouwen Parkstraat

Buildings on Parkstraat

40 Gebouw Wegener Sleeswijk

Wegener Sleeswijk Building

56 Zittingszalen en wachtruimte

Courtrooms and waiting area

70 Het Witte Paleis, Huis Van Oldenbarnevelt, Huis Van der Mijle

White Palace, Van Oldenbarnevelt House, Van der Mijle House

105 Tekeningen

Drawings

116 Instituut en architectuur *Frank Ankersmit*

Institution and architecture

126 Een voorbeeldig rijksgebouw *Herma de Wijn-van der Meer*

An exemplary government building

134 Op detailniveau komt alles samen *Kirsten Schipper*

Everything comes together in the details

143 Projectgegevens

Project data

De Raad van State is gehuisvest in een gebouwencomplex aan de Kneuterdijk, de Parkstraat en de Oranjestraat. De centrale hoofdingang bevindt zich aan de Kneuterdijk. Rechts: De Parkstraat.

The Council of State occupies a complex of buildings on Kneuterdijk, Parkstraat and Oranjestraat. The main entrance is situated at Kneuterdijk. Right: Parkstraat.

Het nieuwe kantoorgebouw aan de Oranjestraat fungeert als poortgebouw en geeft toegang tot de binnenstraat. Hier bevinden zich de entree voor de medewerkers en de ingang van de parkeergarage.
Links: De Paleisstraat; zicht op de vernieuwde Franse tuin en de achterzijde van het Witte Paleis met het kunstwerk van Joseph Kosuth op de gevel.

The new office building on Oranjestraat acts as an entrance building and offers access to the interior street. Located here are the personnel entrance and the entrance to the car park.
Left: Paleisstraat; view of the renovated French garden and the rear of the White Palace with the artwork by Joseph Kosuth on the façade.

Voorwoord Preface

Herman Tjeenk Willink

Vice-president van de Raad van State Vice-president of the Council of State

In juni 2011 keerden staatsraden en medewerkers terug naar het vernieuwde gebouw van de Raad van State aan de Kneuterdijk. Hiermee kwam een eind aan een periode van ruim elf jaar van ontwerp, sloop, nieuwbouw, herbouw en renovatie van het gebouwencomplex dat wordt omsloten door de Oranjestraat, Parkstraat en Kneuterdijk, in het centrum van Den Haag. Een periode waarin Rijksgebouwendienst, architectenbureau Merckx + Girod en Raad van State nauw samenwerkten om de Raad een waardige huisvesting te bieden voor de toekomst. Geen ‘Haagse’ plechtstatigheid, maar een gebouw dat uitnodigt en inspireert; een werkomgeving die professionaliteit, onafhankelijkheid en openheid uitstraalt. Zoals de Raad van State als instituut en in zijn beide taken als wetgevingsadviseur en hoogste algemene bestuursrechter wil zijn.

Het resultaat ligt nu ‘gebundeld’ voor u. In woord én in beeld.

In *woord* met tekstuele bijdragen die de drie partners in het project nader belichten. Merckx + Girod die de monumentale gebouwen aan de Kneuterdijk en de 19de-eeuwse panden aan de Parkstraat tot een overzichtelijke eenheid heeft gesmeed met behoud van het eigen karakter van de afzonderlijke delen. De Rijksgebouwendienst, beheerder van duizenden rijksgebouwen (waaronder ruim 350 monumenten), die een deskundig opdrachtgever was. De Raad van State als (toekomstige) gebruiker, die staat voor waarden die historisch zijn gegroeid, maar die functioneert in het heden.

In *beeld* met een prachtig overzicht van foto’s van het interieur van de gebouwen. Het nieuwe publieksgedeelte met de zittingszalen van de Afdeling bestuursrechtspraak; het herbouwde en deels nieuwe kantoorgedeelte waarin staatsraden en medewerkers in elkaars buurt zijn gehuisvest, voorwaarde voor een intensieve, onderlinge samenwerking; het gerenoveerde Witte Paleisje met zijn Gotische zaal en Balzaal, een van de weinige zalen in Nederland in empirestijl.

Woord en beeld geven een indruk van de professionaliteit van de architecten Merckx + Girod die zich in ontwerp en uitvoering, in ruimte en invulling, hebben ingeleefd in wat de Raad van State doet, van de Rijksgebouwendienst die als opdrachtgever het project heeft bewaakt en geleid en van de Raad van State die in het gebouw een visie op zijn toekomst verbeeld wilde zien. Het resultaat mag er zijn. Dat resultaat verplicht tot een zorgvuldig omgaan met het gebouw en stimuleert tot een actief uitdragen van de waarden waar de Raad voor staat: de beginselen van de democratische rechtsstaat.

In June 2011 the state councillors and staff moved back into the renovated building of the Council of State on Kneuterdijk. This marked the end of a period of over eleven years of design, demolition, new construction, rebuilding and renovation of the complex of buildings bordered by Oranjestraat, Parkstraat and Kneuterdijk, in the centre of The Hague. A period in which the Government Buildings Agency, architecture firm Merckx + Girod and the Council of State worked closely together to create dignified accommodation for the Council in the future. None of that solemnity typical of The Hague, but a building that invites and inspires; a working environment that exudes a sense of professionalism, independence and openness. Just as the Council of State wants to be as an institute and in both of its responsibilities as legislative advisor and highest general administrative court.

The result is now ‘compiled’ here for you, in words and pictures.

In *words* with written contributions that shed more light on the three partners in the project. Merckx + Girod, who forged the monumental buildings on Kneuterdijk and the 19th-century buildings on Parkstraat into a single well-organised entity whilst preserving the character of the individual parts. The Government Buildings Agency, the guardian of thousands of state buildings (including some 350 monuments), which commissioned the work expertly. And the Council of State as (future) occupant, which stands for values that have evolved historically, but that functions in the present.

In *pictures* with a wonderful collection of photographs of the interior of the buildings. The new public section with the courtrooms of the Administrative Jurisdiction Division; the rebuilt and partly new office section that houses the state councillors and staff close to one another, a condition for intensive collaboration among them; and the renovated White Palace with its Gothic Hall and Ballroom, one of the few spaces in the empire style in the Netherlands.

Both *words* and *pictures* convey the professional skill of the architects Merckx + Girod who in the design and construction, the spaces and furnishings, immersed themselves in the work of the Council of State; of the Government Buildings Agency, which supervised and managed the project as client; and of the Council of State, which wanted the building to represent a vision of its future. The result is impressive. That result compels us to treat the building with care and encourages us to actively uphold the values that the Council stands for: the principles of the democratic constitutional state.

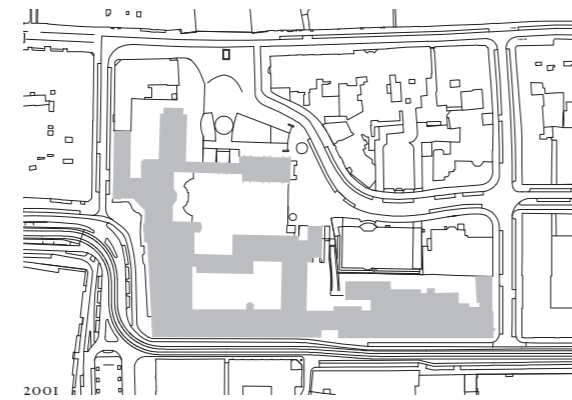
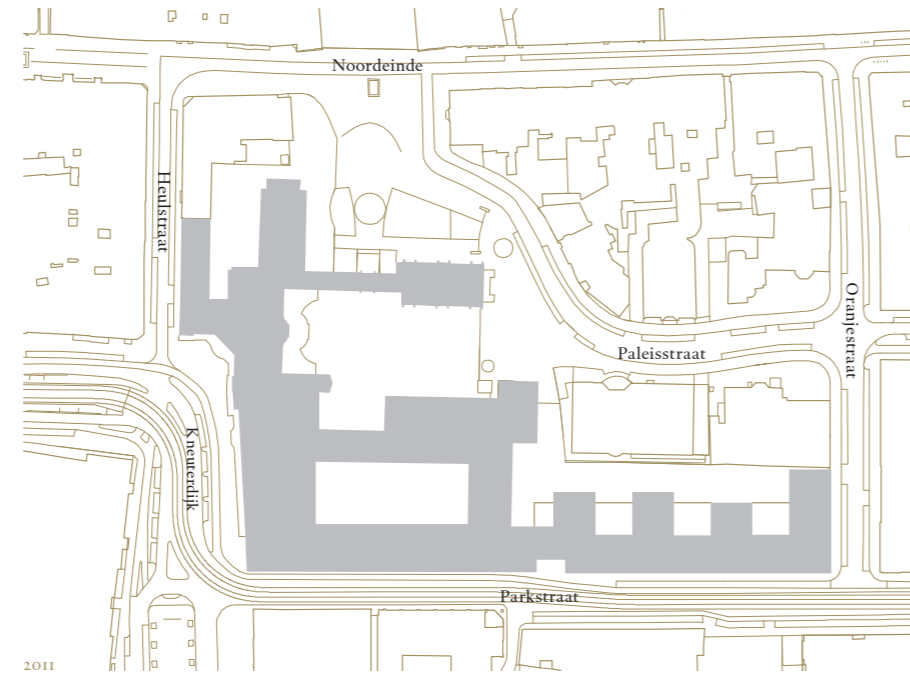
De ingrepen The interventions

Nieuwe structuur New structure

Het complex bestaat uit een reeks losse onderdelen die gezamenlijk min of meer een bouwblok vormen. De achterzijde van het complex was rommelig en correspondeerde niet met de formele gevels van de monumentale panden. De diverse gebouwen zijn op een efficiënte manier aan elkaar geknoopt. Resultaat: een overzichtelijk complex, dat staat verankerd in zijn omgeving.

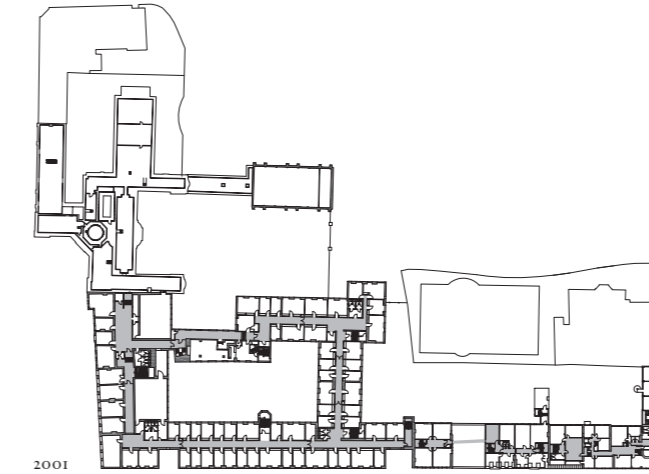
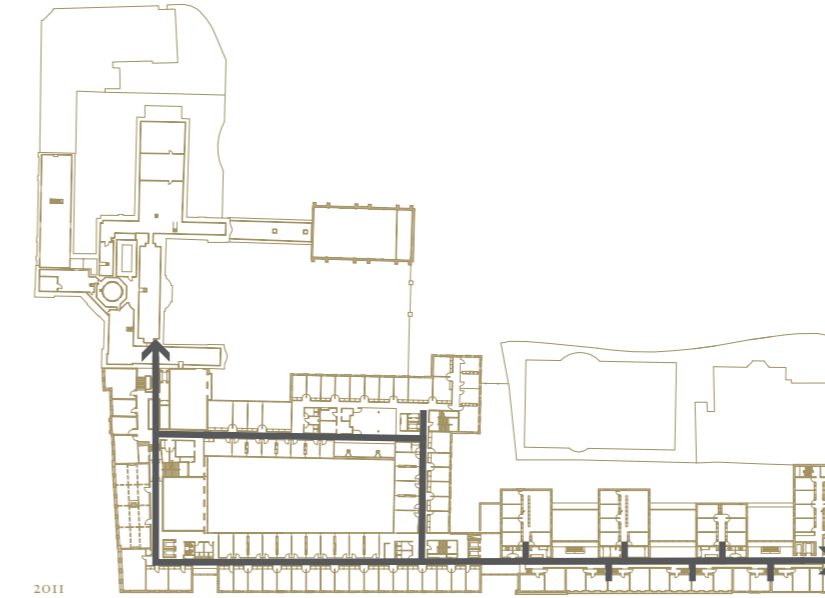
The complex consists of different individual volumes that together form almost a single building block. The rear side of the complex was cluttered and did not correspond with the formal façades of the monumental buildings. The various buildings are now connected to one another in an efficient manner. The result is a well-organised complex that is anchored to its surroundings.

Heldere orientatie Easy orientation

Het gebrek aan aansluiting tussen de diverse gebouwen maakte een aantal resolute ingrepen noodzakelijk. De nieuwe verbinding staat symbool voor de manier van werken van de Raad van State. Staatsraden en juristen werken in 'units' met elkaar. De duidelijke routing zorgt voor een heldere oriëntatie.

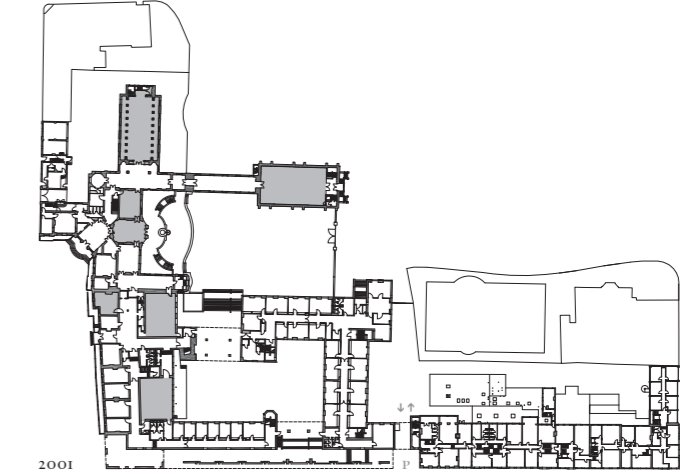
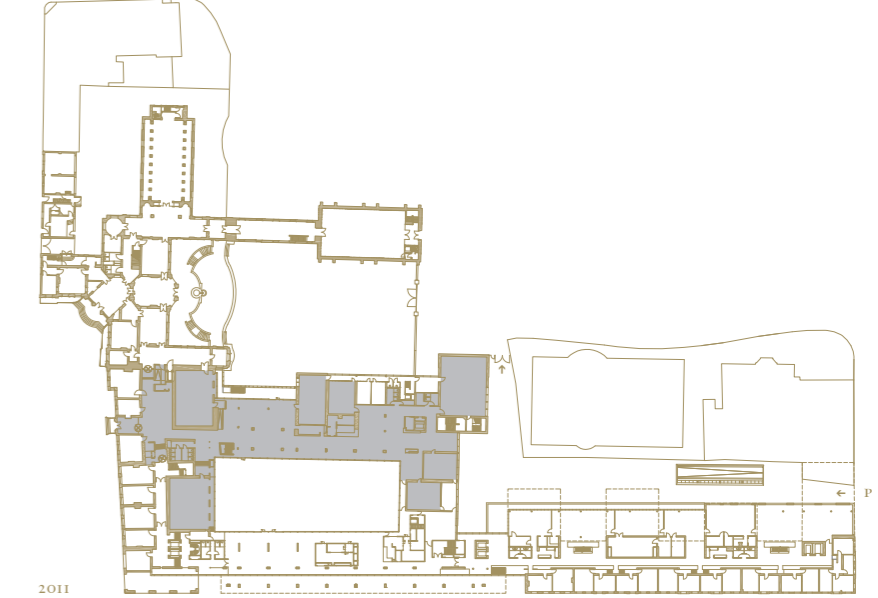
The lack of connection between the various structures made a number of resolute interventions necessary. The new connection symbolises how the Council of State works. State councillors and jurists work together in units. The clear routing create a clear sense of orientation.

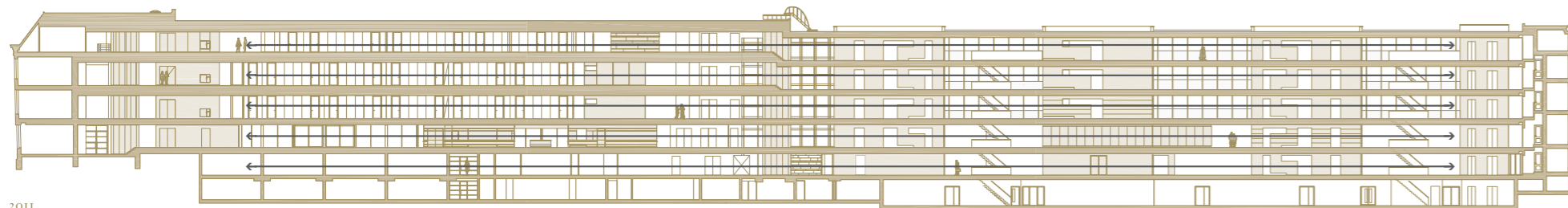
Eén publieksgedeelte One public section

De zittingszalen lagen in de oude situatie versnipperd over meerdere verdiepingen in het gebouw. In het huidige complex is er een duidelijke scheiding tussen de openbare zittingszalen en de kantoren van de staatsraden en de medewerkers. Het complex is hierdoor overzichtelijker en beter te beveiligen.

Before renovation, the courtrooms were scattered on many levels of the building. Now there is a clear division between the courtrooms where public sessions take place and the offices of the state councillors and personnel. The new arrangement not only result in a well-organised complex but also ensures improved security.

Van labyrint naar snelweg From labyrinth to expressway

2011

De uitgestrektheid van het complex en de vele hoogteverschillen, zoals te zien in de langdoorsnede onder, maakten interactie en communicatie tussen staatsraden en medewerkers lastig.

De oplossing: een 'logistische snelweg', zoals te zien in de langdoorsnede boven. Deze snelweg, ook vide en lichtstraat, van 180 meter maakt alle kantoren toegankelijk en zorgt voor veel daglicht.

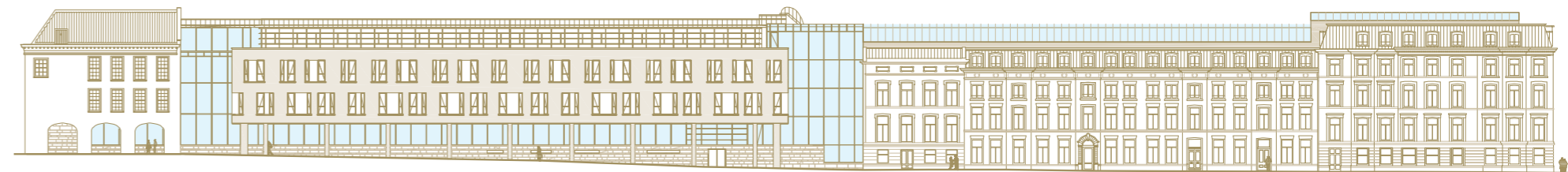
The vastness of the complex and the many height differences, as can be seen on the longitudinal section below, made interaction and communication between state councillors and personnel difficult.

The solution came with the insertion of a 'logistic expressway', as can be seen on the longitudinal section above. This 180-metre-long interior street extends up to the roof and draws daylight deep into the complex and provides access to all offices.

2001

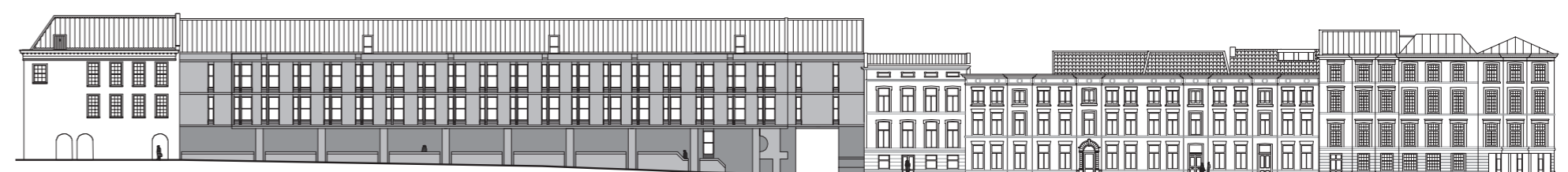
Open en transparante gevel Open and transparent façade

2011 Parkstraat

De Parkstraat heeft een transparante plint gekregen die zorgt voor een zekere openheid die de Raad van State nastreeft. Door het bedrijfsrestaurant aan deze gevel te situeren, is er vanuit de Parkstraat zicht op de binnentuin en de daarachter gelegen zittingszalen.

Parkstraat is enhanced with a transparent plinth that introduces a sense of openness that the Council of State aspires to. The council restaurant housed inside ensures uninterrupted views from Parkstraat straight to the courtyard garden and the courtrooms beyond.

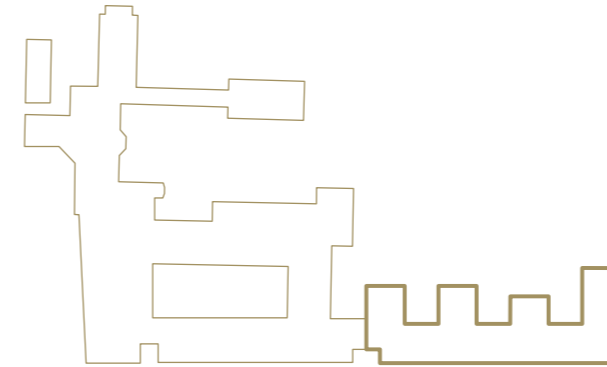

2001 Parkstraat

Gebouwen Parkstraat Buildings on Parkstraat

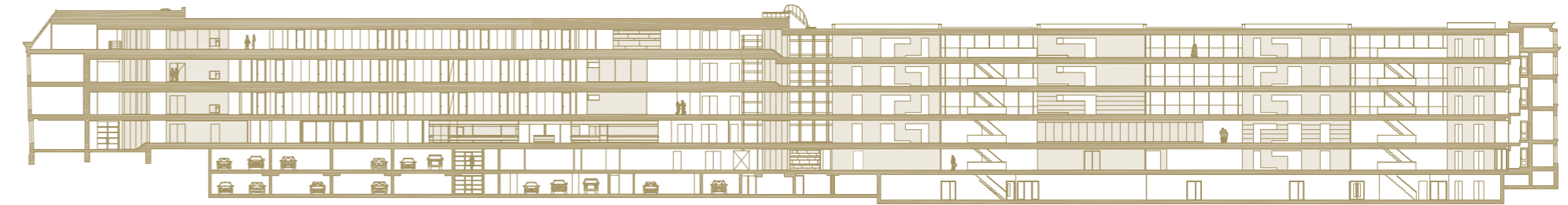

De 19de-eeuwse panden aan de Parkstraat zijn samengevoegd en in het midden 'doorgezaagd'. De monumentale gevels en alle oorspronkelijke kamers aan de Parkstraat zijn behouden.
The 19th-century buildings on Parkstraat are threaded together and later additions to the rear demolished. The monumental façades and all original rooms on Parkstraat have been preserved.

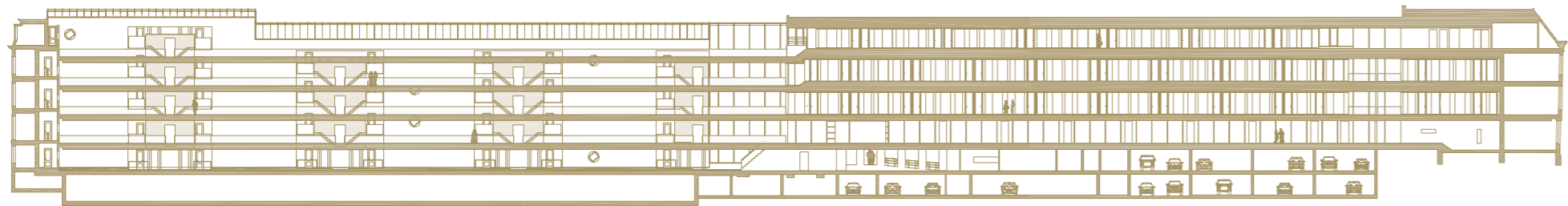
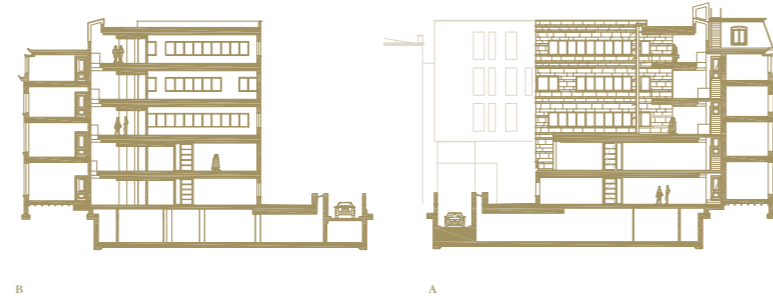

Een 'logistieke snelweg' verbindt de oud- en nieuwbouw. Deze 'snelweg' van 180 meter, maakt alle kantoren toegankelijk en zorgt door zijn glazen overkapping voor veel daglicht.
Onder: Doorsnede Parkstraat, 'logistieke snelweg'.
A 'logistic expressway' connects the old and new volumes. This 'expressway' is 180 metres long, offers access to all offices, and admits plenty of daylight thanks to its glazed roof.
Bottom: Section of Parkstraat, 'logistic expressway'.

De nieuwbouw aan de achterzijde maakt een hedendaagse kantoorindeling en diverse verbindingen mogelijk.
Onder: Plattegrond laag D, dwarsdoorsneden en langsdoorsnede.
Rechts: 'Logistieke snelweg', vide met glazen overkapping.
The new volume at the rear facilitates a contemporary office arrangement and various connections.
Bottom: Floor plan level D, cross sections and longitudinal section.
Right: 'Logistic expressway', void with glazed roof.

Kleine bruggen in de vide leiden naar bordessen van waar steeds twee trappen de oude kamers aan de zijde van de Parkstraat ontsluiten en de vele verschillende niveaus oplossen.
Small bridges cross the void and lead to flights of steps in order to access the original rooms on Parkstraat, and to solve the problem of the many varying levels.

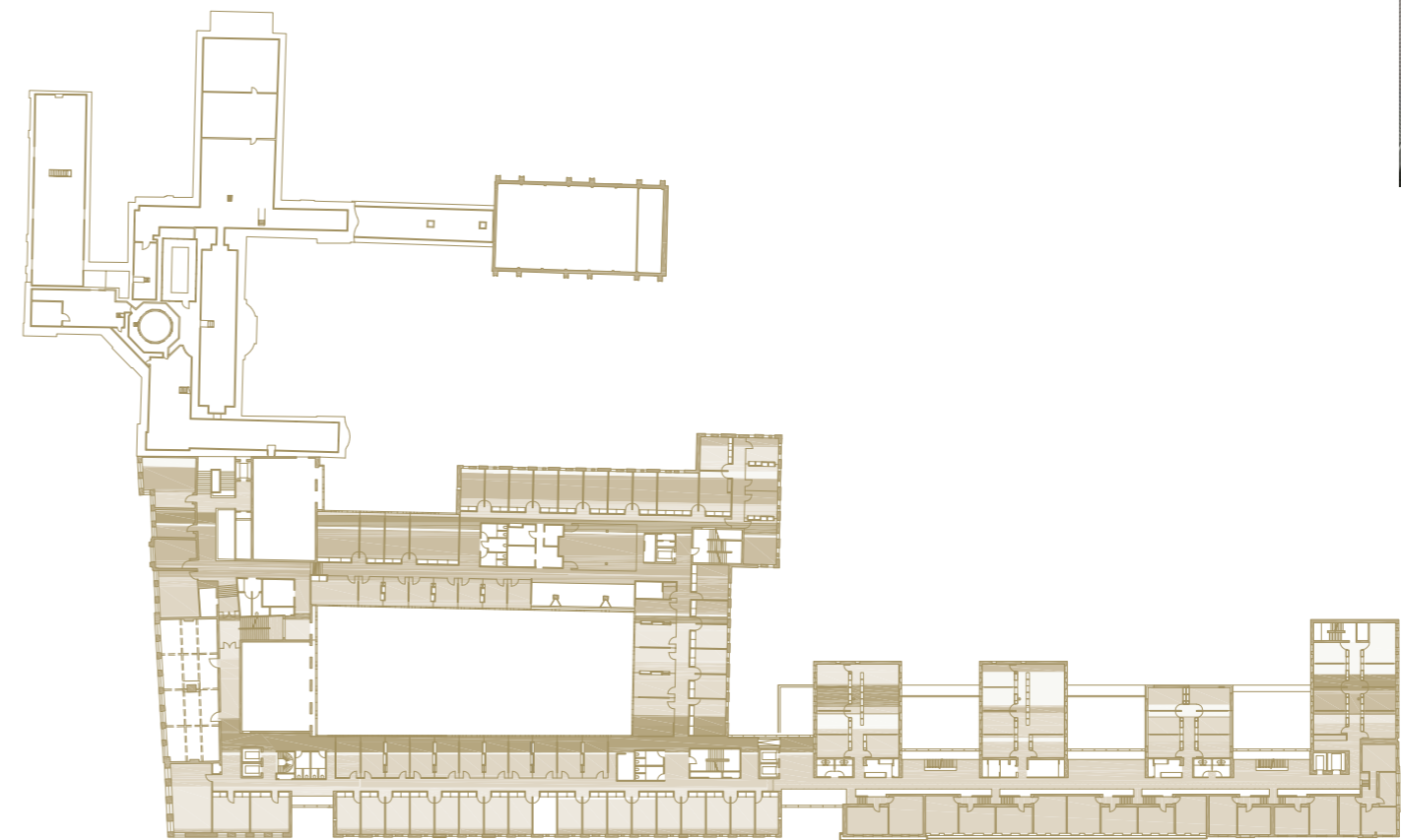

Het tapijt, een patroon van stroken, gaat als zelfstandig element dwars door de kantoren en versterkt de samenhang. Links: De open ruimtes tussen de lobben doen dienst als informele ontmoetingsplaatsen.

The carpet, a pattern of strips, extends through the offices as an independent element and ties the complex together. Left: The open spaces between the lobes serve as informal meeting areas.

Left: The open spaces between the lobes serve as informal meeting areas.

Zwart MDF
Black MDF

Aluminium
Aluminium

Eiken
Oak wood

Corian
Corian

Wit rubber
White rubber

De service units hebben ter ondersteuning van de oriëntatie en herkenning een eigen beeld. Per verdieping is eenzelfde materiaal gebruikt, welke per unit afzonderlijk is bewerkt: rubber, Corian, eikenhout, aluminium en zwart MDF. To improve orientation and organisation, the service units are all different in appearance. Each floor boasts a material of its own, which varies per unit: rubber, Corian, oak wood, aluminium and black MDF.

Zwart MDF
Black MDF

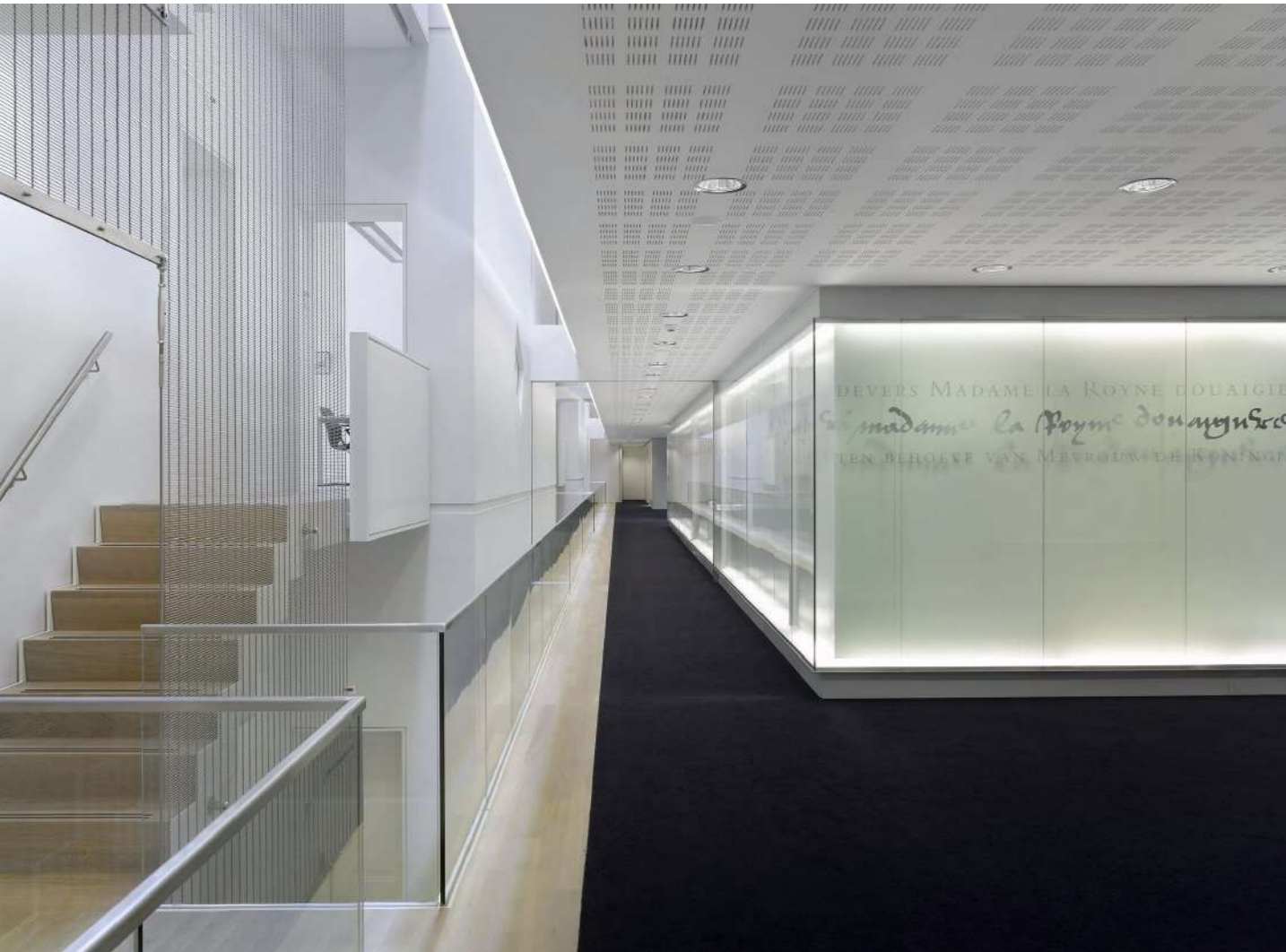

Aluminium
Aluminium

Corian
Corian

Beeldend kunstenaar Job Koelewijn heeft vijf ronddraaiende ramen in de 'logistieke snelweg' ontworpen. Ze zorgen voor wisselende perspectieven en spelen met het idee van 'het wikken en wegen'.

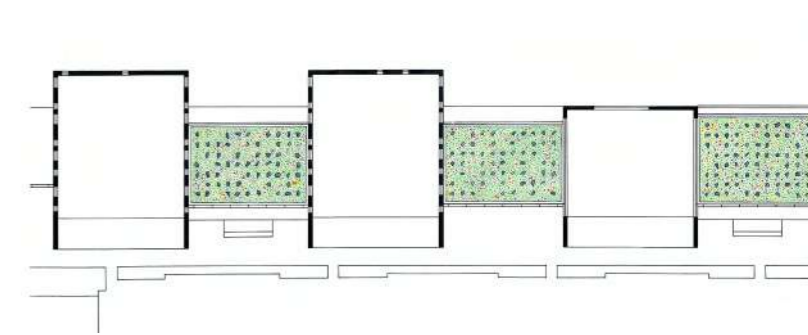
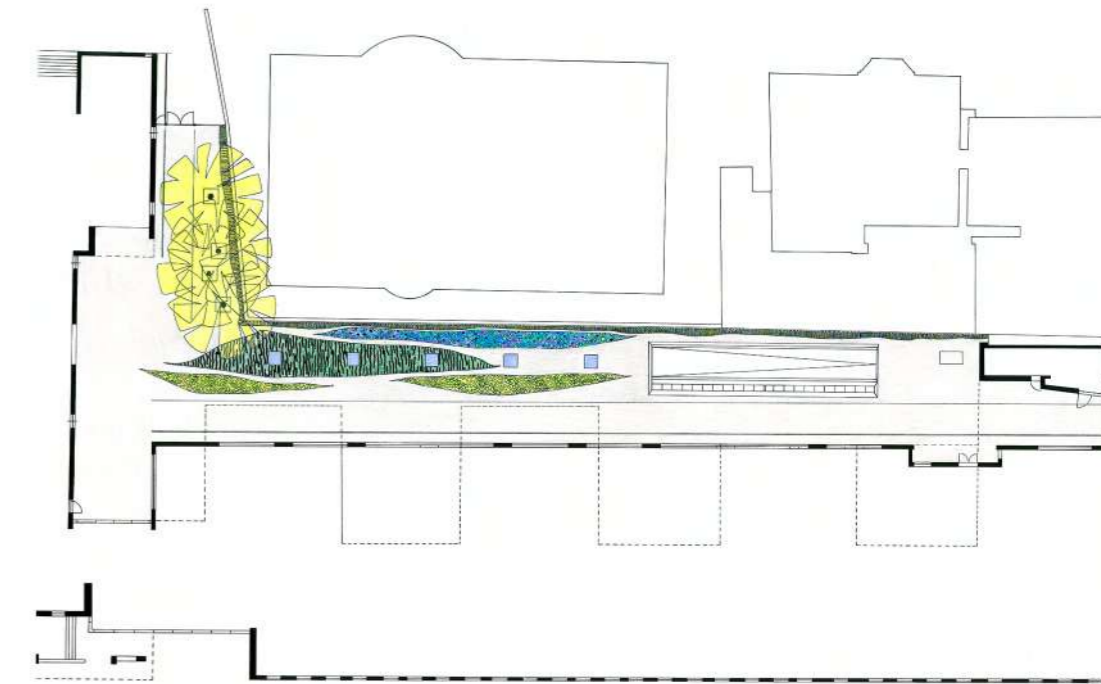
Links: De serverruimte voor het computernetwerk is verbijzonderd. Achter glas is de eerste strofe van de oprichtingsakte van de Raad van State uit 1531 grafisch verwerkt door vormgever René Knip.

Artist Job Koelewijn designed five rotating windows in the 'logistic expressway'. They create changing perspectives and play with the notion of 'turning matters over in the mind'.

Left: The unit that houses the computer server is treated separately. The opening lines of the deed of foundation of the Council of State from 1531 have been reworked by graphic designer René Knip and are presented behind glass.

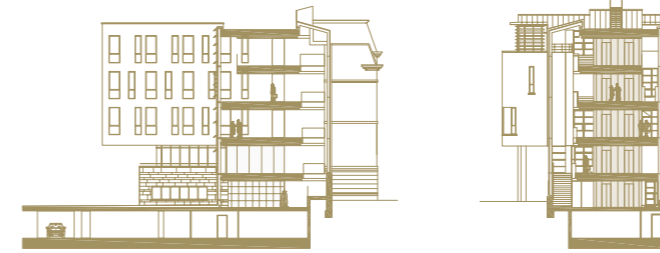

De half omsloten daktuinen zijn onderdeel van het totale inrichtingsplan dat landschapsarchitect Michael van Gessel voor de buitengebieden heeft gemaakt. Onder en rechtsboven: Langs de ingang van de parkeergarage in de binnenstraat staan stalen bakken met een bloeiende heesterbeplanting. Rechtsonder: Plattegrond daktuinen. The semi-enclosed roof gardens form part of a comprehensive landscaping scheme drawn up by landscape architect Michael van Gessel for the outdoor areas. Bottom and top right: Steel beds with a blossoming shrubbery grace the entrance to the car park in the interior street. Bottom right: Plan roof gardens.

De 'glazen knoop' verbindt de 19de-
eeuwse panden aan de Parkstraat met het
vernieuwde Wegener Sleeswijkgebouw.
Resultaat: een 180 meter lange 'snelweg'
(centrale as) dwars door het hele kanto-
rencomplex vanaf de Kneuterdijk tot aan
de Oranjestraat.
Onder: Dwarsdoorsneden 'knoop'.
A glazed façade, referred to as the
'knot', joins the 19th-century structures
on Parkstraat to the renovated
Wegener Sleeswijk building. The result:
a 180-metre-long 'expressway' (central
axis) through the entire complex, from
Kneuterdijk to Oranjestraat.
Bottom: Cross sections of 'knot'.

Gebouw Wegener Sleeswijk Wegener Sleeswijk Building

Van het Wegener Sleeswijk complex zijn het betonnen skelet en de parkeergarage behouden. Het nieuwe carrévormige gebouw is aan één zijde 'versmolten' met het historische deel aan Kneuterdijk. De Parkstraat heeft een transparante plint gekregen.

The concrete shell and the car park of the Wegener Sleeswijk complex have been preserved. The new square-shaped building 'merges' along one side with the historical volume on Kneuterdijk. A new transparent plinth lines Parkstraat.

Zicht vanuit de 'knoop' op de tegenovergelegen Kloosterkerk van architect Pierre Cuypers (1875-1878).
Onder: Het glas in de gevel verbindt de afzonderlijke gebouwen van het complex.
Rechts: 'Glazen knoop'.
View from the 'knot' towards the Kloosterkerk by architect Pierre Cuypers (1875-1878).
Bottom: The glass in the façade connects the individual buildings of the complex.
Right: 'Glass knot'.

Parkstraat

In de transparante plint is het bedrijfsrestaurant ondergebracht. Het restaurant ligt aan de binnentuin en werkt als een 'tussenruimte'. Vanuit de Parkstraat heeft men, door het restaurant, zicht op de binnentuin.

A new transparent plinth accommodates the council restaurant, which borders the courtyard garden and acts as a 'intermediary space'. From Parkstraat one can thus enjoy a view of the garden through the restaurant.

In het restaurant is Corian gebruikt; een ideaal materiaal met een zacht oppervlakte ('huid') en makkelijk schoon te houden. Belettering en decoraties zijn uitgefreesd. Het dagelijks wisselende menu is op de Corian-wanden aangegeven en van achter aangelicht.

Corian is used in the restaurant, an ideal material with a smooth surface ('skin') that is easy to clean. Lettering and decorative elements are milled out. The changing daily menus are indicated on the Corian walls and illuminated from behind.

De glazen gevel in de wachtruimte biedt zicht op de binnentuin.
Rechts: Wachtruimte met toegang tot de parkeergarage.
The glazed façade in the waiting area overlooking the courtyard garden.
Right: Waiting area with entrance to the car park.

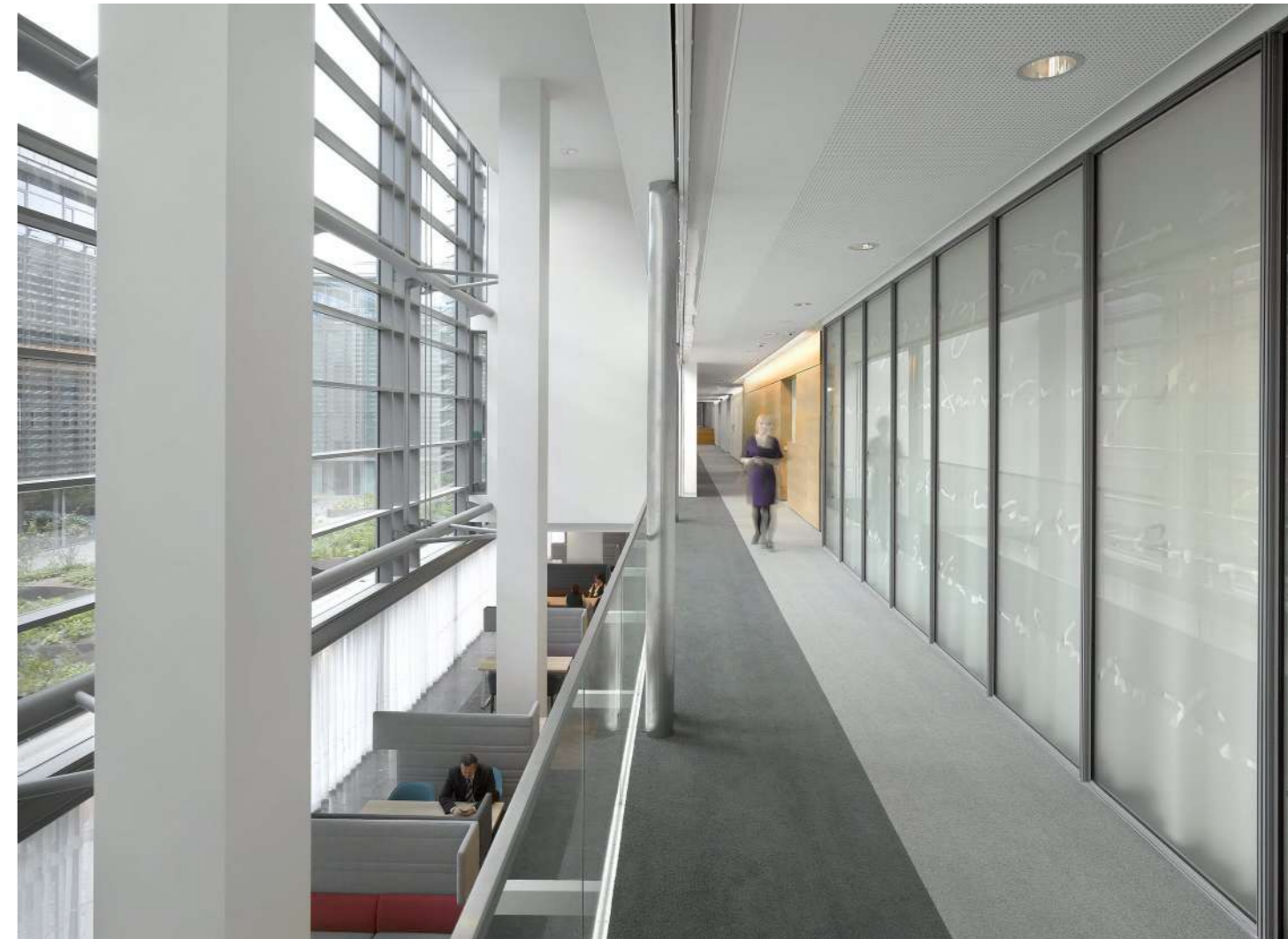
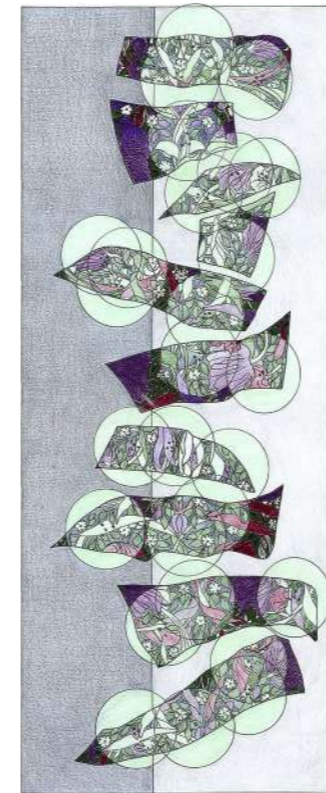

De nieuwe vide geeft de openbare wachtruimte een extra ruimtelijke dynamiek. Links: Aan de zijde van het publieksdeel liggen losse keien, aan de zijde van het restaurant basalttegels, die aansluiten op de vloer binnen en benadrukken dat deze stadstuin alleen toegankelijk is vanuit het bedrijfsrestaurant: voor medewerkers van de Raad van State.

The new void creates a spatial dynamism to the public waiting area.

Left: The surface of the new green courtyard garden is strewn with white gravel, while the basalt tiles that cover the restaurant side of the garden complement the floor inside and emphasise that this urban garden is only accessible from the council restaurant and, hence, for personnel from the Council of State.

De glazen gevel rond de binnentuin zorgt voor veel daglicht in de kantoorruimten en een goede oriëntatie.
Rechts: Ook in het Wegener Sleeswijk gebouw hebben de service units een eigen beeld. De units van rubber, Corian, eikenhout, aluminium en zwart MDF zijn, net als in de nieuwbouw aan de Parkstraat, telkens afzonderlijk bewerkt.
The glazed façade around the courtyard garden allows plenty of daylight to penetrate the office floors and ensures better orientation.
Right: In the Wegener Sleeswijk building the service units are all different in appearance as in the Parkstraat building. Each unit is finished in a different material such as rubber, Corian, oak wood, aluminium and black MDF.

De kantoren aan de binnentuinzijde hebben een glazen wand en deur aan de gang; de kantoren aan de buitengevel hebben een glazen deur, maar dichte wanden aan de gang. In de op maat gemaakte kastenwanden zijn ook de leidingen opgenomen.

Onder: Plattegrond werkplekken.

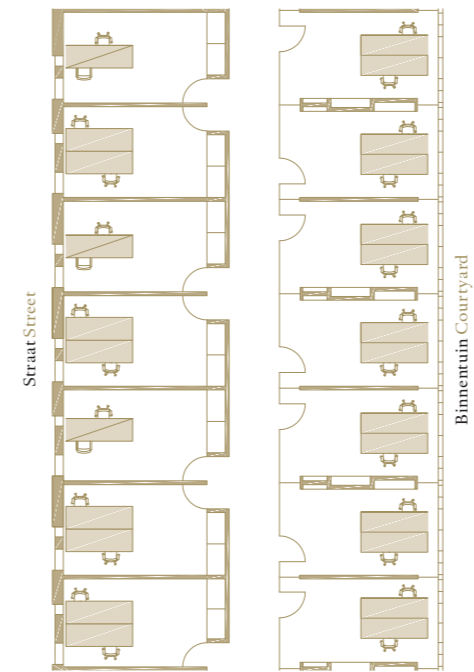
In de werkplekken aan de binnentuinzijde zijn de kastenwanden als afscheiding geplaatst.

Links: Kantoorruimte nieuwe dakverdieping.

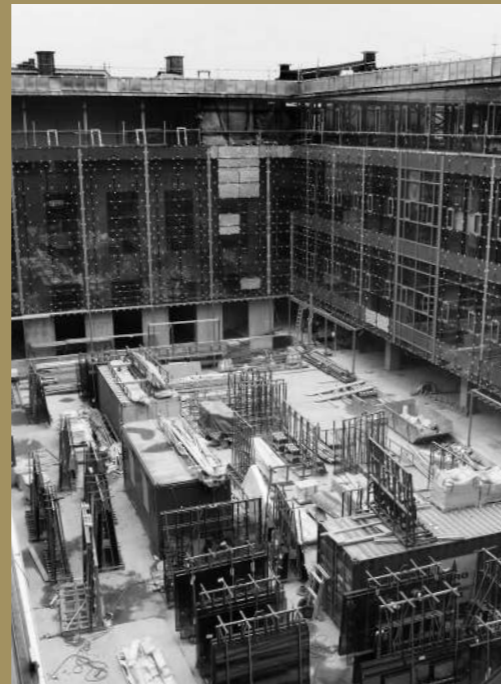
The offices overlooking the courtyard garden have a glazed wall and door to the corridor; the offices on the street side also have glazed doors but blank walls to the corridor. The walls with built-in storage space also accommodate pipes and cables.

Below: Plan of workspaces. The storage walls form partitions in the workspaces overlooking the courtyard garden.

Left: Office space on the new roof level.

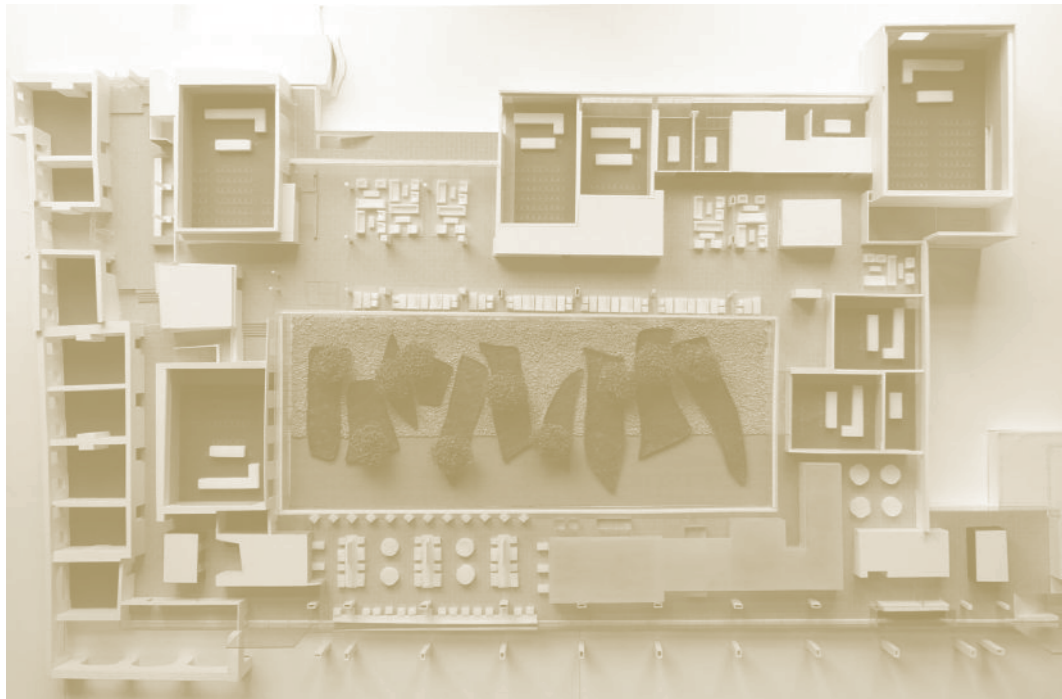
Zittingszalen en wachtruimte Courtrooms and waiting area

De openbare zittingszalen met wachtruimte, het publieke deel van de Raad van State, is strikt gescheiden van de kantoren van de staatsraden en de medewerkers. Alle zittingszalen zijn gesitueerd op de begane grond. De verdiepingen erboven zijn alleen bestemd voor de kantoren. De nieuwe glazen gevel in de binnentuin van het Wegener Sleeswijk complex, circa 1,5 meter voor de bestaande constructie geplaatst, zorgt voor veel daglicht en een betere oriëntatie.

The courtrooms and waiting area form the public zone of the Council of State. It is strictly separated from the offices of the state councillors and the personnel. All courtrooms are located on the ground floor. The upper floors contain offices only. The new glazed façade to the courtyard garden of the Wegener Sleeswijk complex, positioned about 1.5 metres in front of the existing structure, ensures plenty of daylight and better orientation.

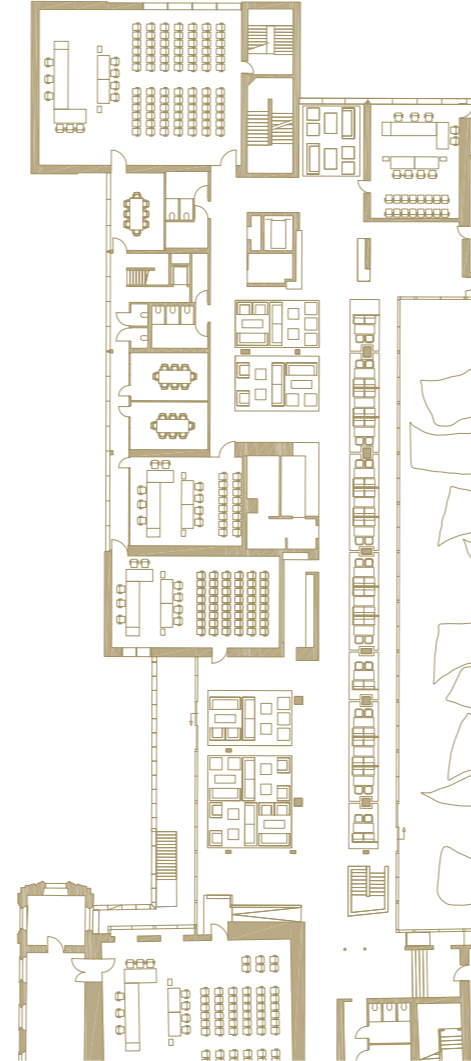

Het publieksdeel – de zittingszalen, raadkamers en wachtruimte – zijn op de begane grond rond de binnentuin gegroepeerd.
 Rechts: De hoofdentree Kneuterdijk 22 en de receptie.
 The public section – the courtrooms, judges' chambers and waiting area – are grouped around the courtyard garden on the ground floor.
 Right: The main entrance Kneuterdijk 22 and reception.

De bankjes in de 65 meter lange 'treinopstelling' zijn asymmetrisch; het oor aan de ene kant biedt privacy, het andere, naar buiten geklapte oor geeft zicht op de binnentuin. Vier kolommen zijn voorzien van, in messing uitgevoerde, driedimensionale, teksten uit de grondwet.

The sofas in the 65-metre-long 'train carriage' are asymmetrical; the ear on one side offers privacy, while the other ear, folded out, viewing the courtyard. Adorning four columns are texts from the constitution, carried out in relief and finished in brass.

Het Wegener Sleeswijk complex grenst aan het Witte Paleis en de Franse tuin. Links: Vanuit de centrale wachtruimte, een grootstedelijke hotelloobby, is er goed zicht op de zittingszalen die gemarkeerd worden door grote cijfers.
 The Wegener Sleeswijk building borders to the White Palace and the French garden.
 Left: The central waiting area, an urban hotel lobby, offers a good view of the courtrooms. Oversized numbers mark the entrances to the courtrooms.

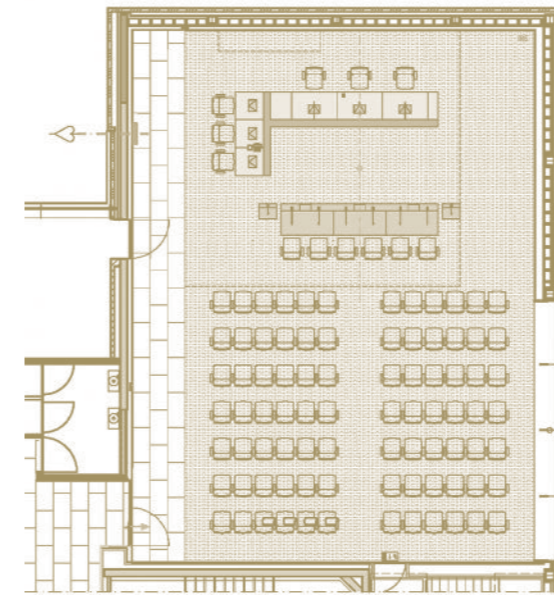

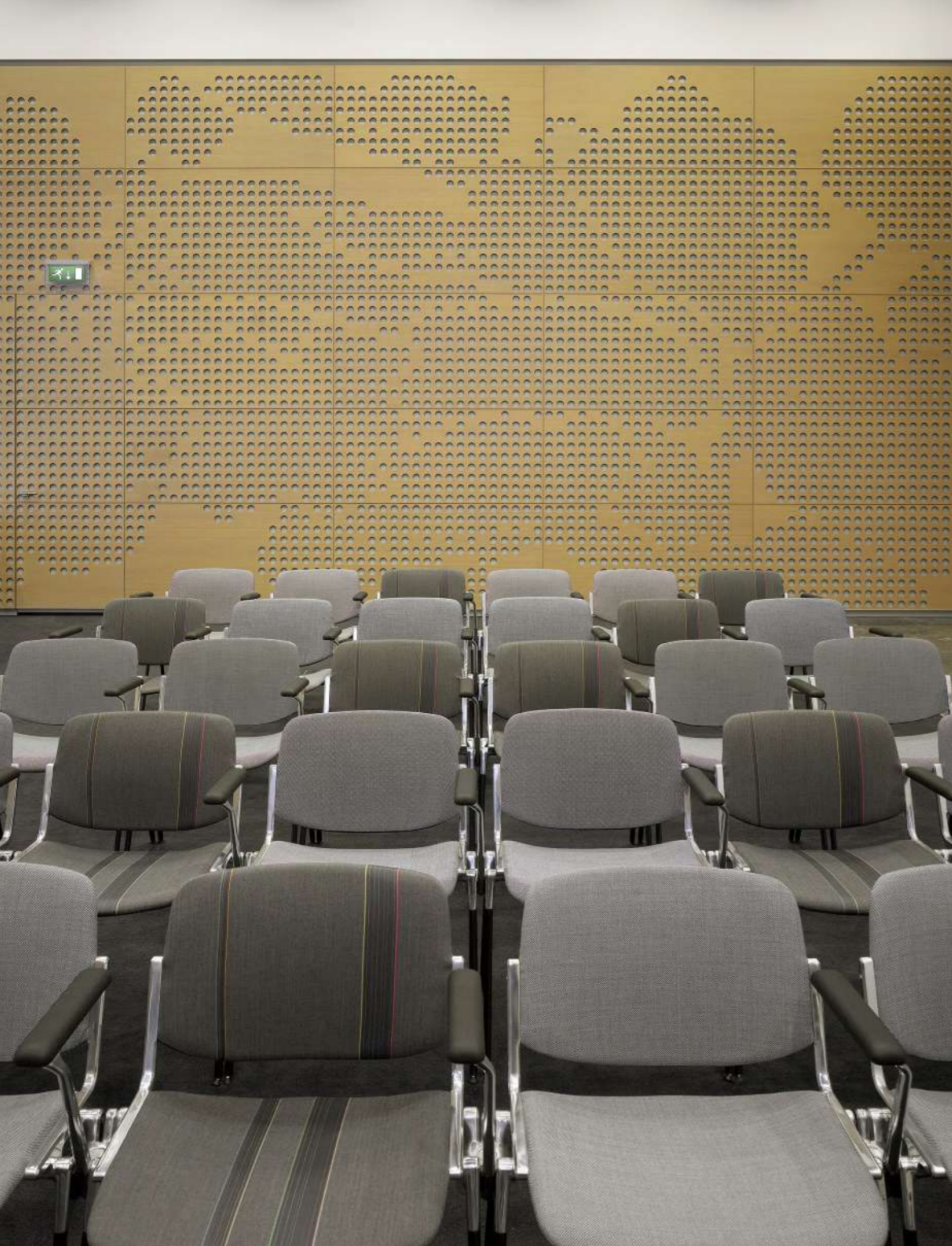
Het daglicht in de zittingszalen, het contact met de buitenwereld, zorgt voor een goede oriëntatie.
De zeven zittingszalen zijn gescheiden toegankelijk voor publiek en staatsraden.
Rechts: Vide in wachruimte.
Daylight in the courtrooms, the contact with the world outside, ensures a good sense of orientation.
The seven courtrooms have separate entrances for public and councilors.
Right: Void in the waiting area.

De speciaal voor de Raad van State
gemaakte tafels in de zittingszalen zijn
van opgeschuurd aluminium en hebben
leren tafelbladen.
The tables in the courtrooms, produced
specially for the Council of State, are
made of brushed aluminium and feature
leather tabletops.

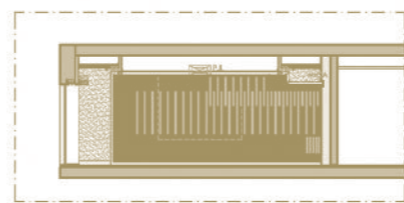
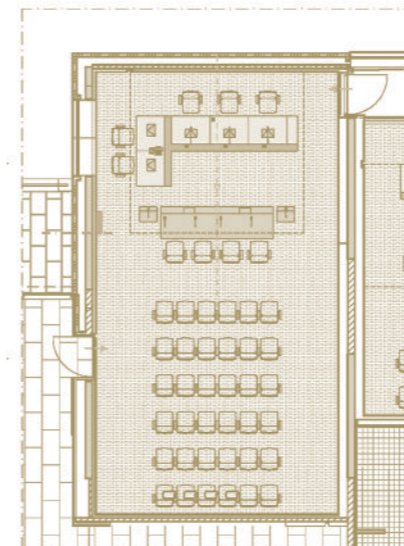
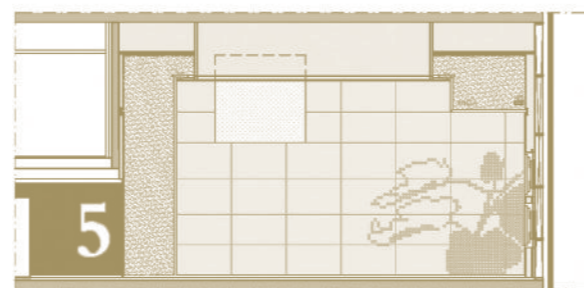
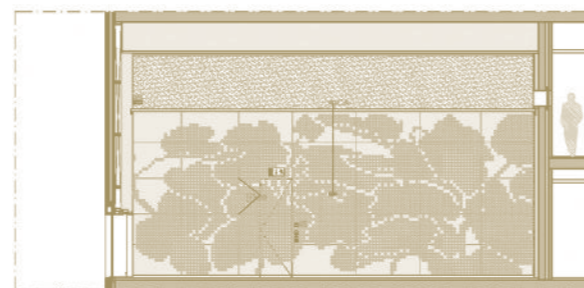

De houten wandpanelen in de zittingszalen 'omarmen' als het ware alle partijen. De panelen met sierlijke bloemmotieven, een patroon van ronde gaten, hebben naast een decoratieve ook een akoestische functie. De perforaties in de wandpanelen zorgen ervoor dat de wanden het geluid meer reflecteren dan wel meer absorberen. De woorden van de staatsraden, de partijen en hun advocaten worden versterkt. Andere tonen – het geroezemoes – worden juist verminderd.

Rechts: De houten wandpanelen in de kleine zittingszalen hebben een streep patroon. The wooden wall panels in the courtrooms 'embrace' all participants so to speak. The panels boast graceful floral motifs featuring a pattern of round holes that are not only decorative but also acoustic.

The perforations in the wall panels ensure that the walls either reflect or absorb sound. The speech of the state councillors, the parties and their lawyers are amplified, while other sounds such as background din are reduced.

Right: The wooden wall panels in the small courtrooms feature a striped pattern.

Witte Paleis
Huis Van Oldenbarnevelt
Huis Van der Mijle
White Palace
Van Oldenbarnevelt House
Van der Mijle House

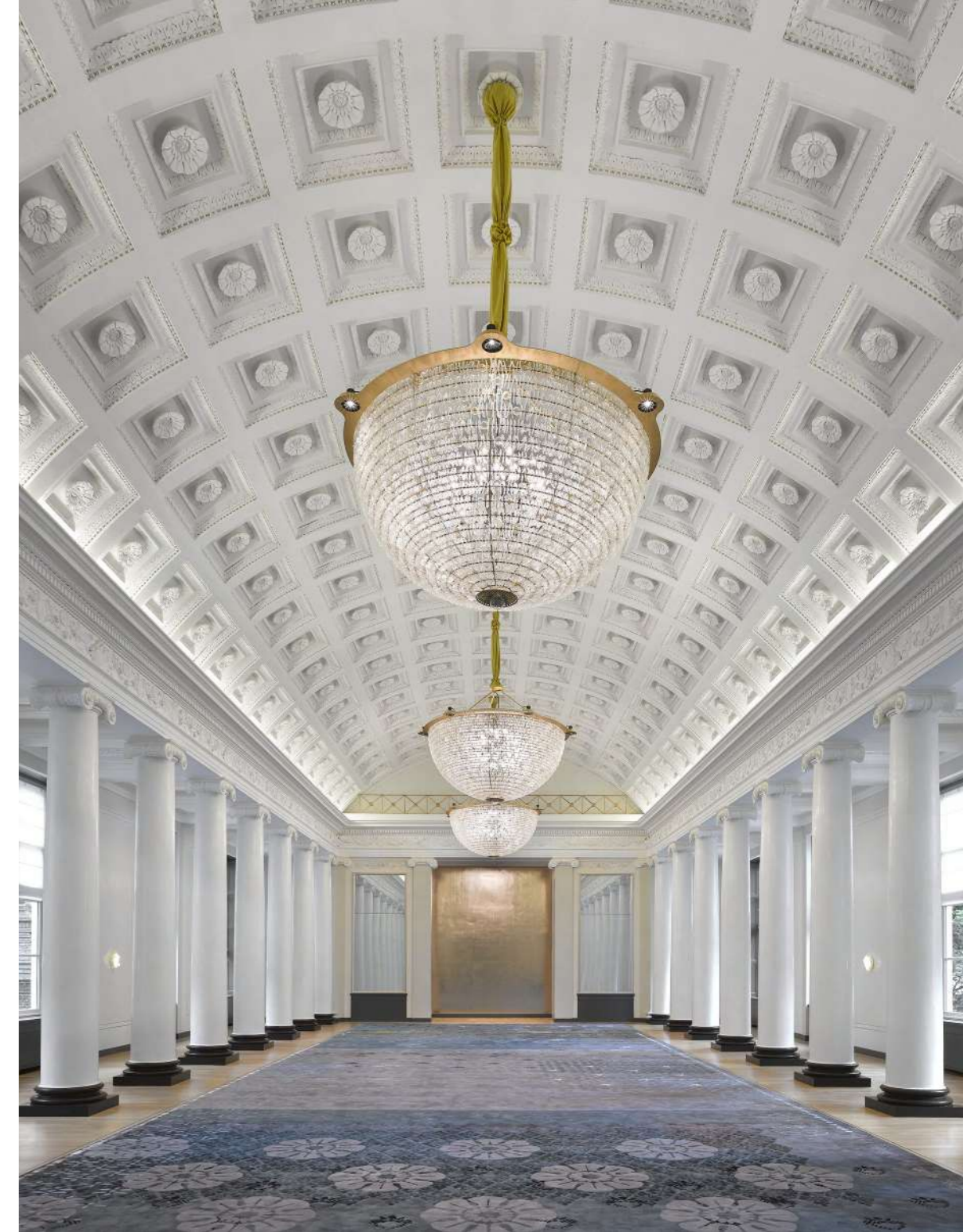
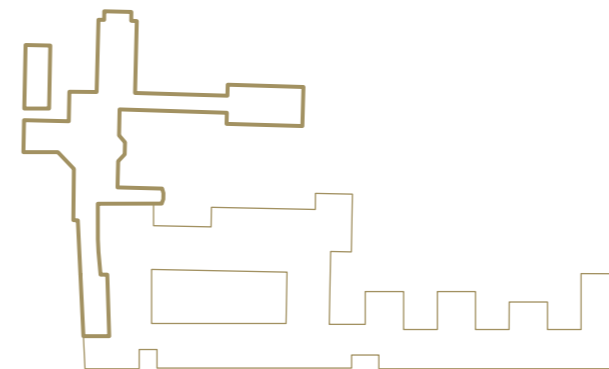

Het complex bestaat uit drie rijksmonumenten: het Witte Paleisje, met Balzaal en Gotische zaal, het Huis Van der Mijle op Kneuterdijk 22 en de voormalige woning van Johan van Oldebarnevelt op nummer 24.

De Balzaal, vroeger als zittingszaal gebruikt, heeft nu een representatieve functie.

The complex consists of three national monuments: the White Palace, with Ballroom and Gothic Hall; Van der Mijle House at Kneuterdijk 22; and the former house of Johan van Oldenbarnevelt at number 24.

The Ballroom, previously used as a council chamber, now has a representative function.

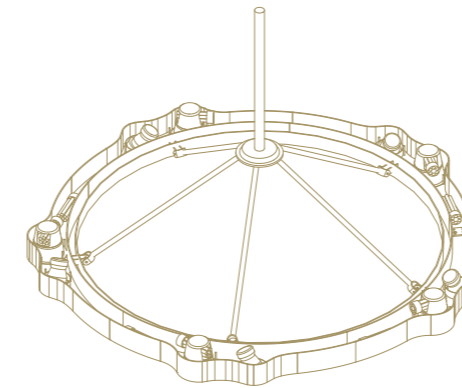
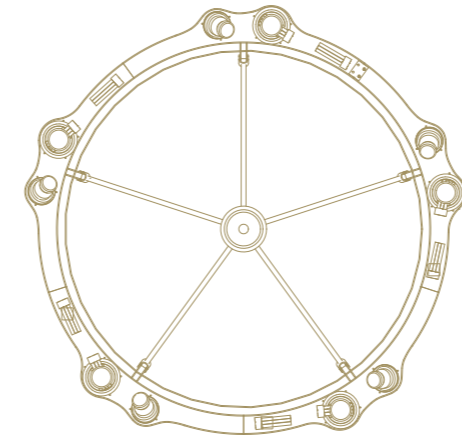

Trap eerste verdieping Witte Paleis. Bij de renovatie van de monumenten heeft Merckx + Girod vastgehouden aan het credo 'behoud door ontwikkeling'. De meeste aanpassingen in de monumenten, zoals de moderne klimaatinstallatie, zijn bijna onzichtbaar. De bouwkundige ingrepen in het Witte Paleis beperken zich tot een ruimtelijke verbetering naar de kantoren aan de Heulstraat, aanpassingen van de sanitaire groepen en een hedendaagse keuken. Het zijn vooral de veranderingen in het interieur die opvallen en de monumenten de glorie van weleer teruggeven.

Stairs on first floor of White Palace. 'Conservation through development' is the credo that Merckx + Girod applied in renovating the monuments. Most of the alterations to the monuments, such as the climate control system, are almost invisible.

The architectural alterations to the White Palace are limited to spatial improvements to the offices along Heulstraat, changes to the toilet blocks, and the addition of a contemporary kitchen. But it is the interior alterations that are particularly noteworthy and restore the monuments to their former glory.

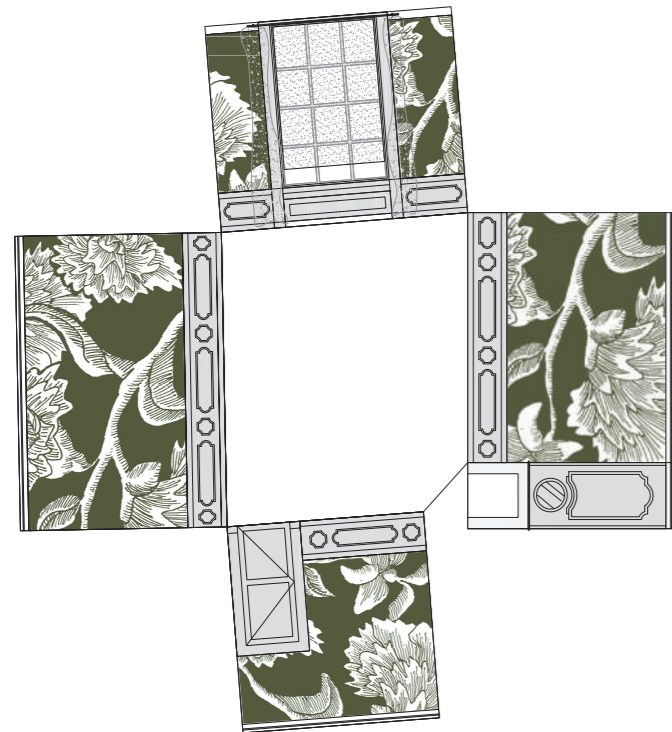
Huis Van der Mijle, met toegang tot Witte Paleis.
Links: Nieuwe kroonluchters Witte Paleis.
Van der Mijle House, with access to the White Palace.
Left: New chandeliers in White Palace.

De monumentale kapconstructie van de zolder in het Van Oldenbarnevelt pand is in zicht gebracht. De spanten van de kapconstructie zijn deels origineel en van telmerken voorzien (1611). De ontstane hoge fraaie ruimte biedt onderdak aan de bibliotheek van de Raad van State en geeft een uitzicht over Kneuterdijk.

The monumental roof structure in the attic of the Van Oldenbarnevelt building has been exposed to view. Some of the rafters in the roof structure are original and bear numbering marks (1611). The resulting tall and distinguished space now houses the library of the Council of State and offers a view of Kneuterdijk.

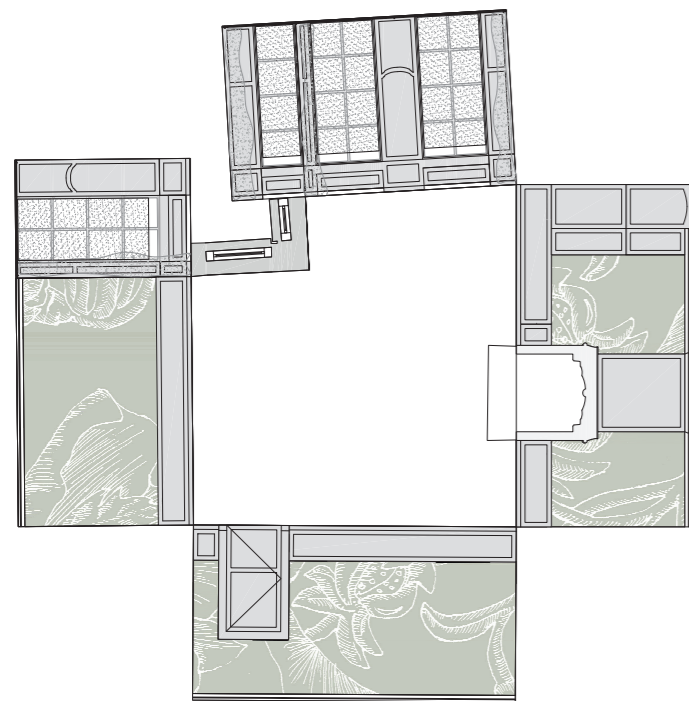
Voormalige voorkamer Huis Van der Mijle, tegenwoordig werkplek (tweede verdieping). De voormalige witte wanden zijn voorzien van een oversized patroon uit het verleden.
Former reception room of Van der Mijle House, now a work space on the second floor. The formerly white walls are adorned with a lining that alludes to the past.

Voor het Huis Van der Mijle heeft Merckx + Girod in samenwerking met ontwerper Ina Meyer een bloemmotief ontwikkeld, geïnspireerd op een oud behangfragment.

For Van der Mijle House, Merckx + Girod collaborated with designer Ina Meyer to develop a floral motif inspired by a fragment of old wallpaper.

Voormalige voorkamer Huis Van der Mijle, tegenwoordig vergaderruimte (begane grond). De ornamenten, lambrisering, plafonds en het stucwerk in de stijkamers zijn gerestaureerd. Nieuwe toevoegingen zijn als zodanig herkenbaar.

Former reception room of Van der Mijle House, now a meeting room on the ground floor. The ornaments, panelling, ceilings and plasterwork in the period rooms have been restored. New additions are recognisable as such.

De Franse baroktuin achter het Witte Paleis, een restant van de koninklijke tuin, is ingericht naar een ontwerp van landschaps-architect Michael van Gessel. De tuin is op werkdagen open voor publiek.
 Rechts: Werkkamer vice-president, Witte Paleis (eerste verdieping).
 The French baroque garden behind the White Palace, a remnant of the royal garden, has been laid out to a design by landscape architect Michael van Gessel. The garden is open to the public.
 Right: Vice-president's office on the first floor of the White Palace.

De zes werkkamers in het Witte Paleis die grenzen aan de Franse tuin zijn voorzien van een speciaal vervaardigde linnen wandbespanning met gouden dot.

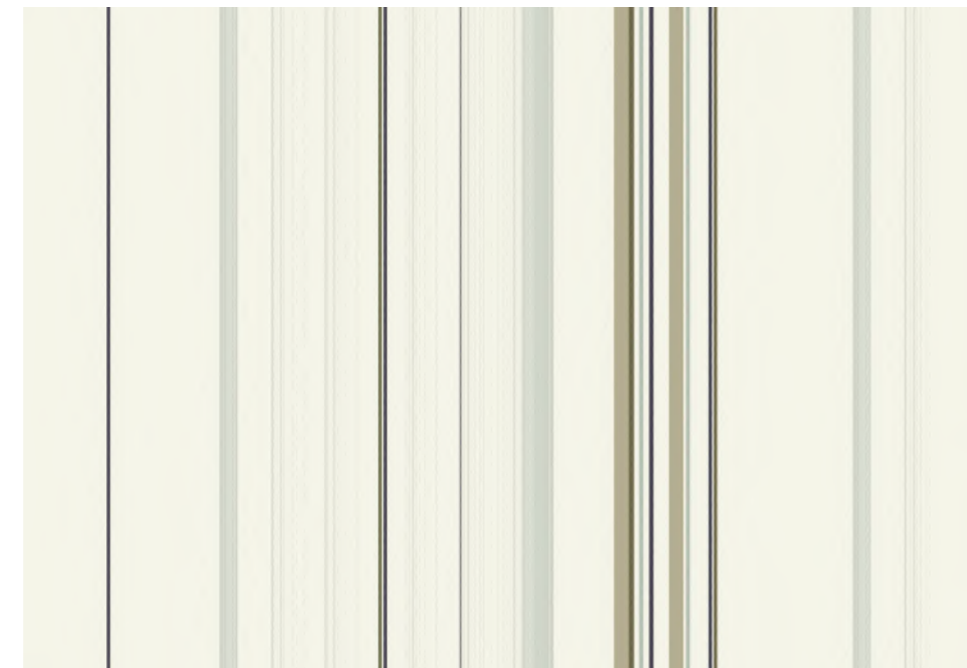
Onder: Kamer kamerbewaarder

vice-president.

The six offices in the White Palace that overlook the French garden are adorned with a specially developed linen wall lining featuring a golden dot.

Bottom: Room of vice-president's usher.

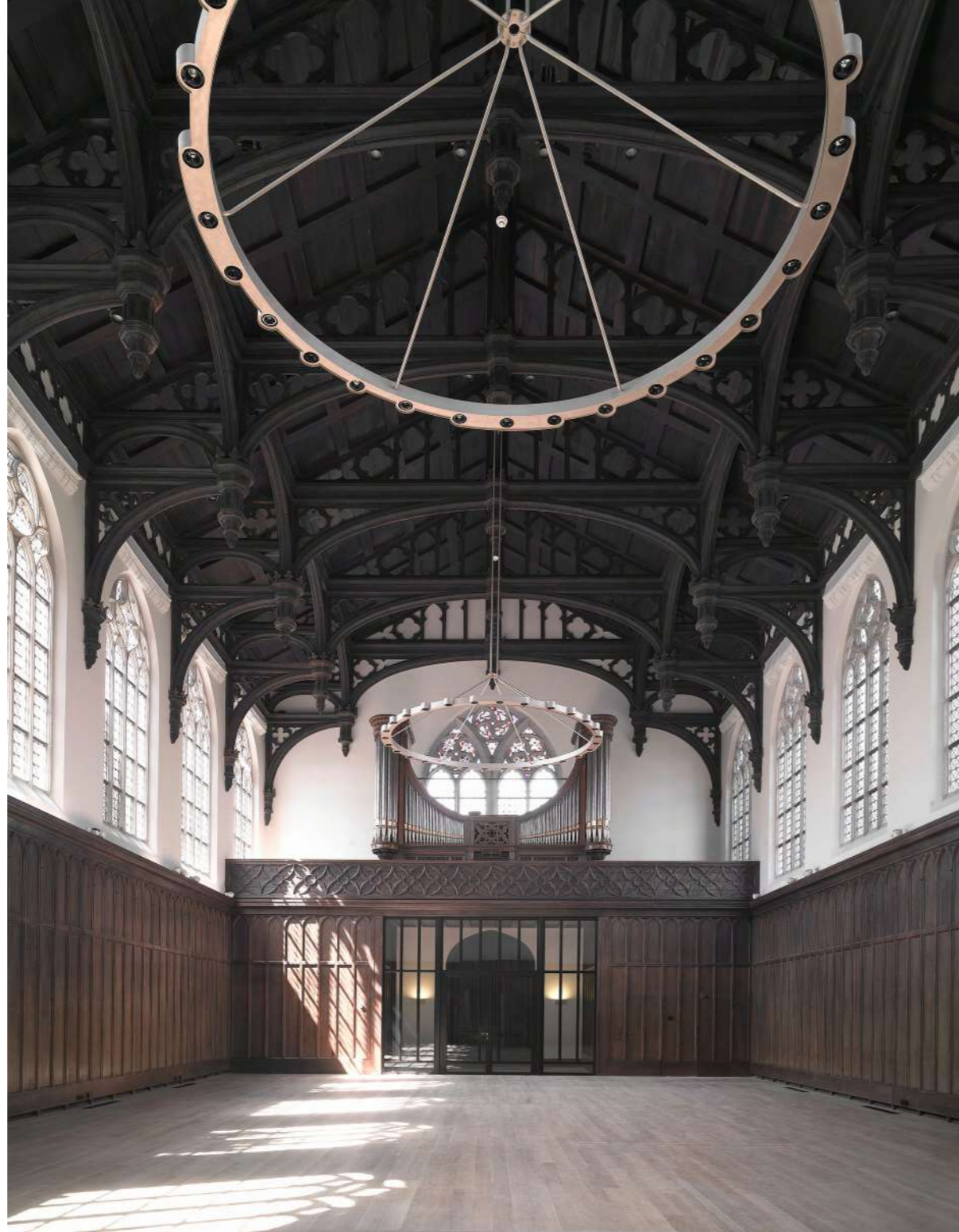

Kantoorruimte Witte Paleis, zicht op roosvenster Gotische zaal.
Links: Details van het ontwerp van de speciale bespanning voor de kamers.
Voor de textiele bespanning is samengewerkt met Ina Meyer. De bespanning is vervaardigd door het TextielLab, onderdeel van het Textielmuseum in Tilburg. Het behang is in samenwerking met Vescom ontwikkeld.
Office in the White Palace, with view of rose window in Gothic Hall.
Left: Some examples of the special lining in the rooms, the result of a collaboration with Ina Meyer, was produced by the TextielLab, a department at the Textile Museum in Tilburg. The wallpaper was developed in collaboration with Vescom.

Gotische zaal met nieuwe kroonluchters.
Rechts: De wanden van het kleine ronde kamertje voor de Eetzaal zijn bekleed met een sjabloon die gerelateerd is aan het 17de-eeuwse oude behangfragment. Meer dan 11.000 stukjes zijn met de hand verwijderd.

Gothic Hall with new chandeliers.
Left: The walls of the small round ante-chamber in front of the Dining Room boast a pattern derived from a fragment of wallpaper dating from the 17th century. More than 11,000 pieces were cut out by hand.

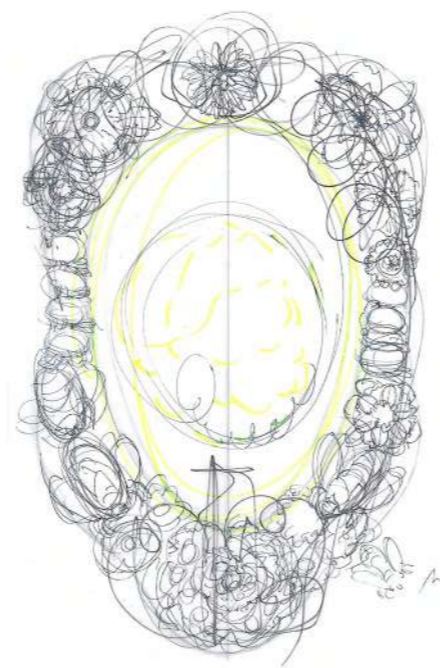

In de decoraties van de Eetzaal en de aangrenzende Balzaal zijn empire citaten terug te vinden. In de wandbekleding van de Eetzaal is een (uitvergrote) pauw te herkennen en ook in de wandlampen zijn verschillende empire elementen, zoals bijen, te ontdekken.
References to empire are a feature of the decorative scheme in the Dining Room and the adjoining Ballroom. An enlarged peacock can be discerned on the wall-lining in the Dining Room, and various empire elements such as bees can also be discovered in the wall-mounted lamps.

De wandlampen zijn een ontwerp van Merx + Girod en geblazen door glaskunstenaar Bernard Heesen.
Rechts: De Balzaal.
The wall-mounted light fittings are a design by Merx + Girod and blown by glass artist Bernard Heesen.
Right: The Ballroom.

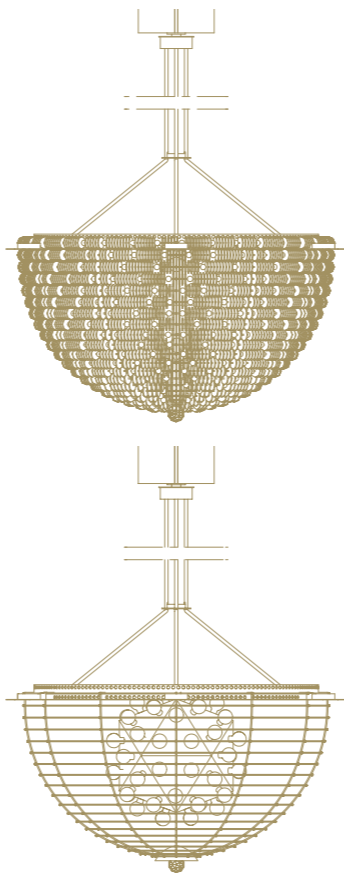

De kronen in de Balzaal, door Evelyne Merx aangeduid als 'paardenbloemen', zijn uitbundiger vormgeven dan de kroonluchters in de werkkamers en zijn, per kroon, 'geregen' uit 5.026 schijven/blaadjes en 460 bollen Tsjechisch glas. De helft van de bollen zijn voorzien van kleine goudflinters, de andere bollen zijn kristal helder.

The chandeliers in the Ballroom, which Evelyne Merx calls 'dandelions', are more exuberant in their design than the chandeliers in the offices, and each of them is 'threaded' from 5026 discs/petals and 460 bulbs of Czech glass. Half of the bulbs are fitted with small slices of gold, and the remaining bulbs are crystal clear.

De Balzaal is als onderdeel van de interne verbouwing van het Witte Paleis in 1820 door Jan de Greef gebouwd en een van de weinige empirezalen in Nederland. Naast Egyptische, Griekse en Romeinse motieven is voor de inrichting gebruik gemaakt van diverse figuren die typisch voor de empirestijl zijn. Voor het gordijn, waarop duidelijk een pauw te zien is, is een originele stof van Tassinari & Chatel uit het einde van de 18de eeuw gebruikt. Het zijden garen is vervangen door Trevira cs garen, zodat het gordijn brandwerend is. The Ballroom, built by Jan de Greef in 1820 as part of the interior redevelopment of the White Palace, is one of the few Empire Rooms in the Netherlands. In addition to Egyptian, Greek and Roman motifs, the design features various figures that are typical of the Empire style. For the curtain, which clearly depicts a peacock, an original Tassinari & Chatel fabric from the late 18th century was used. The silk thread was replaced by Trevira cs to make the curtain fire-resistant.

Het nieuwe handgemaakte karpert in de Balzaal, een ontwerp van textiel designer Edith van Berkel (in samenwerking met Merx), heeft zowel typische empire citaten als eigentijdse vormen en figuren. De basis van het enorme karpert, 6,5x19 meter, is New Zealand Wool met accenten van zijde, bamboe en viscose.

The new hand-made custom designed carpet in the Ballroom, a design by textile designer Edith van Berkel in collaboration with Merx, features both typical empire citations and contemporary forms and figures. Measuring 6.5x19 metres, the huge carpet is made of New Zealand wool with traces of silk, bamboo and viscose.

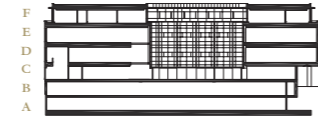

Tekeningen Drawings

Plattegrond laag A
Floor plan level A

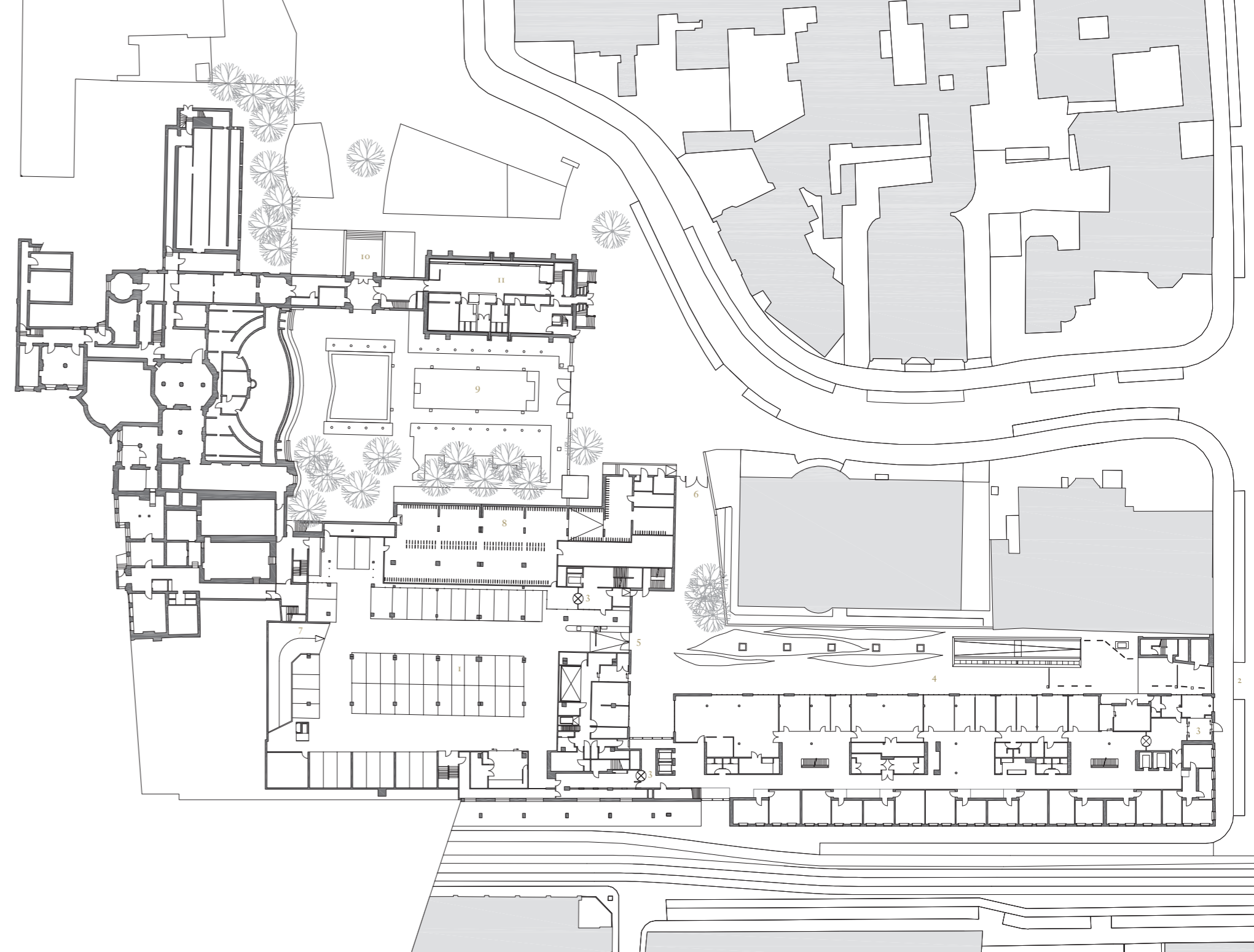
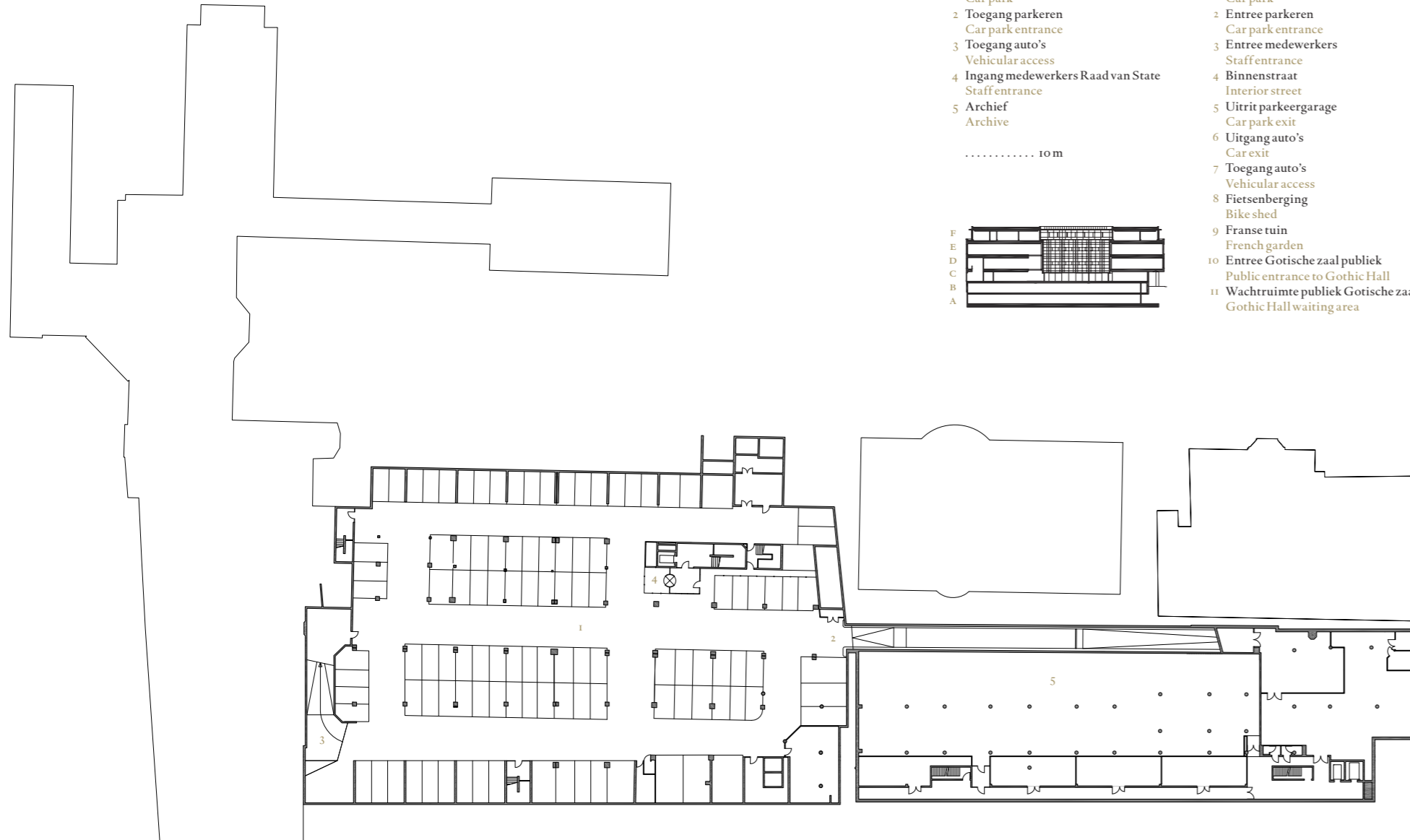
- 1 Parkeren
Car park
- 2 Toegang parkeren
Car park entrance
- 3 Toegang auto's
Vehicular access
- 4 Ingang medewerkers Raad van State
Staff entrance
- 5 Archief
Archive

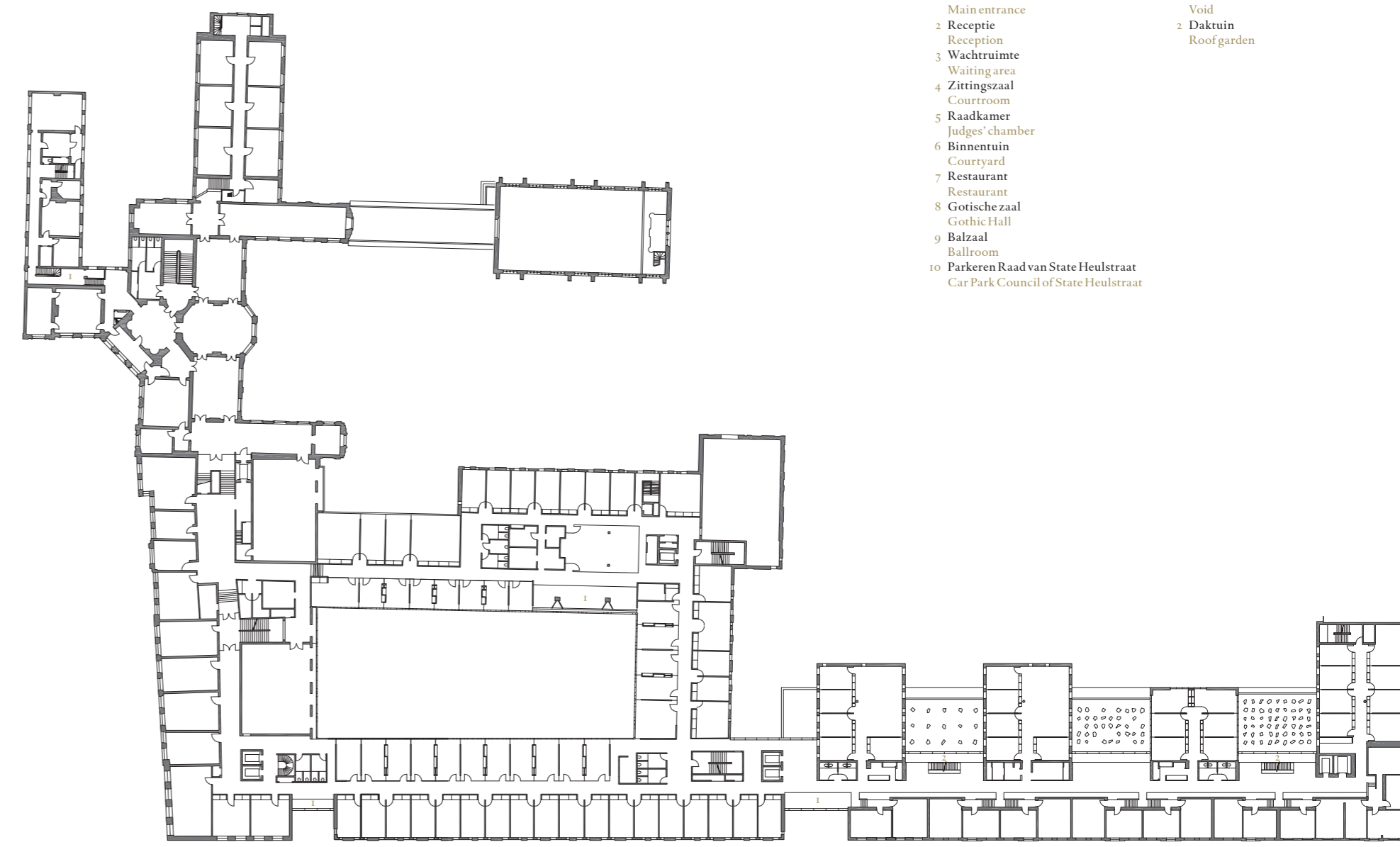
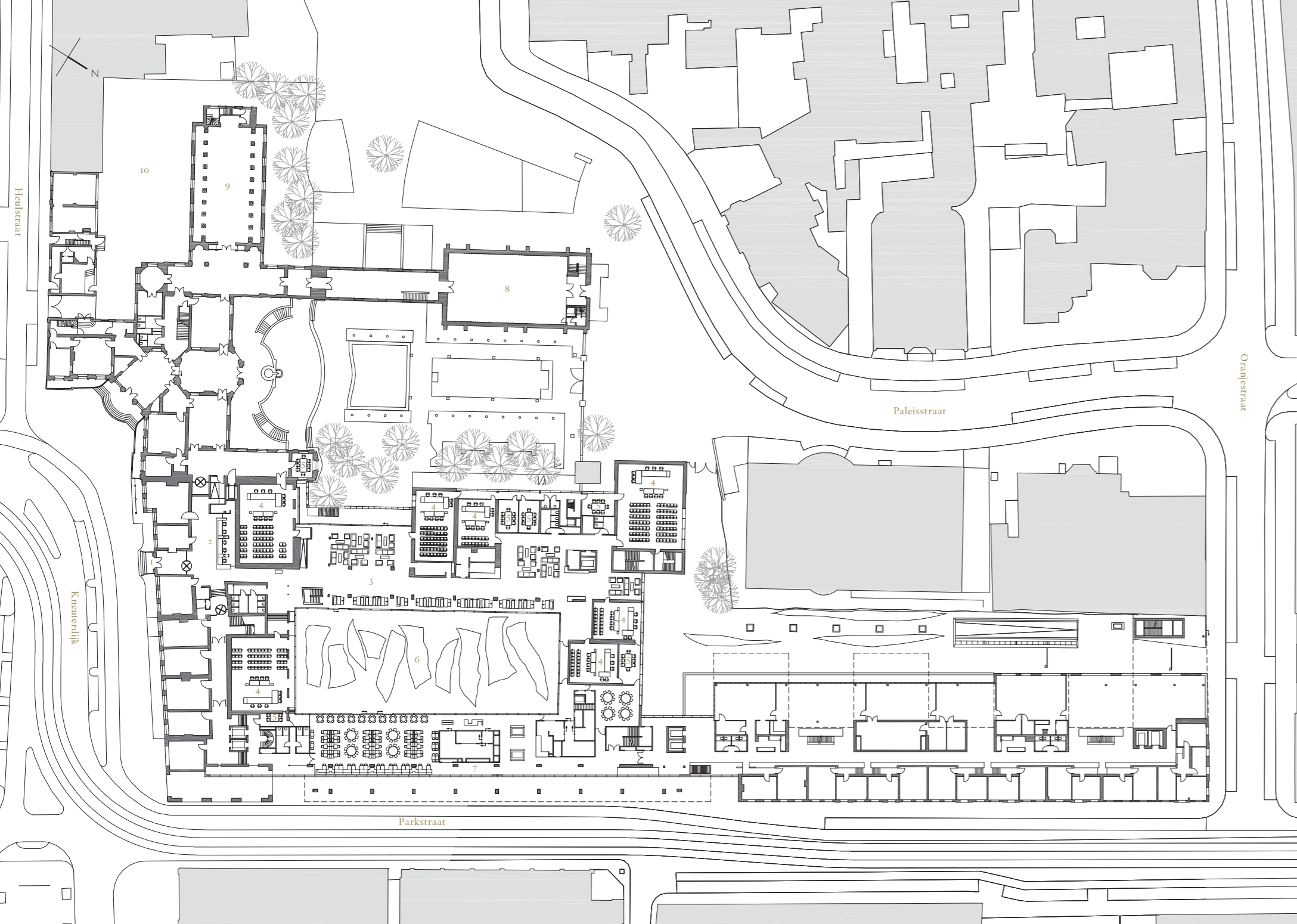
..... 10 m

Plattegrond laag B
Floor plan level B

- 1 Parkeren
Car park
- 2 Entree parkeren
Car park entrance
- 3 Entree medewerkers
Staff entrance
- 4 Binnenstraat
Interior street
- 5 Uitrit parkeergarage
Car park exit
- 6 Uitgang auto's
Car exit
- 7 Toegang auto's
Vehicular access
- 8 Fietsenberging
Bike shed
- 9 Franse tuin
French garden
- 10 Entree Gotische zaal publiek
Public entrance to Gothic Hall
- 11 Wachtruimte publiek Gotische zaal
Gothic Hall waiting area

Plattegrond laag c
Floor plan level c

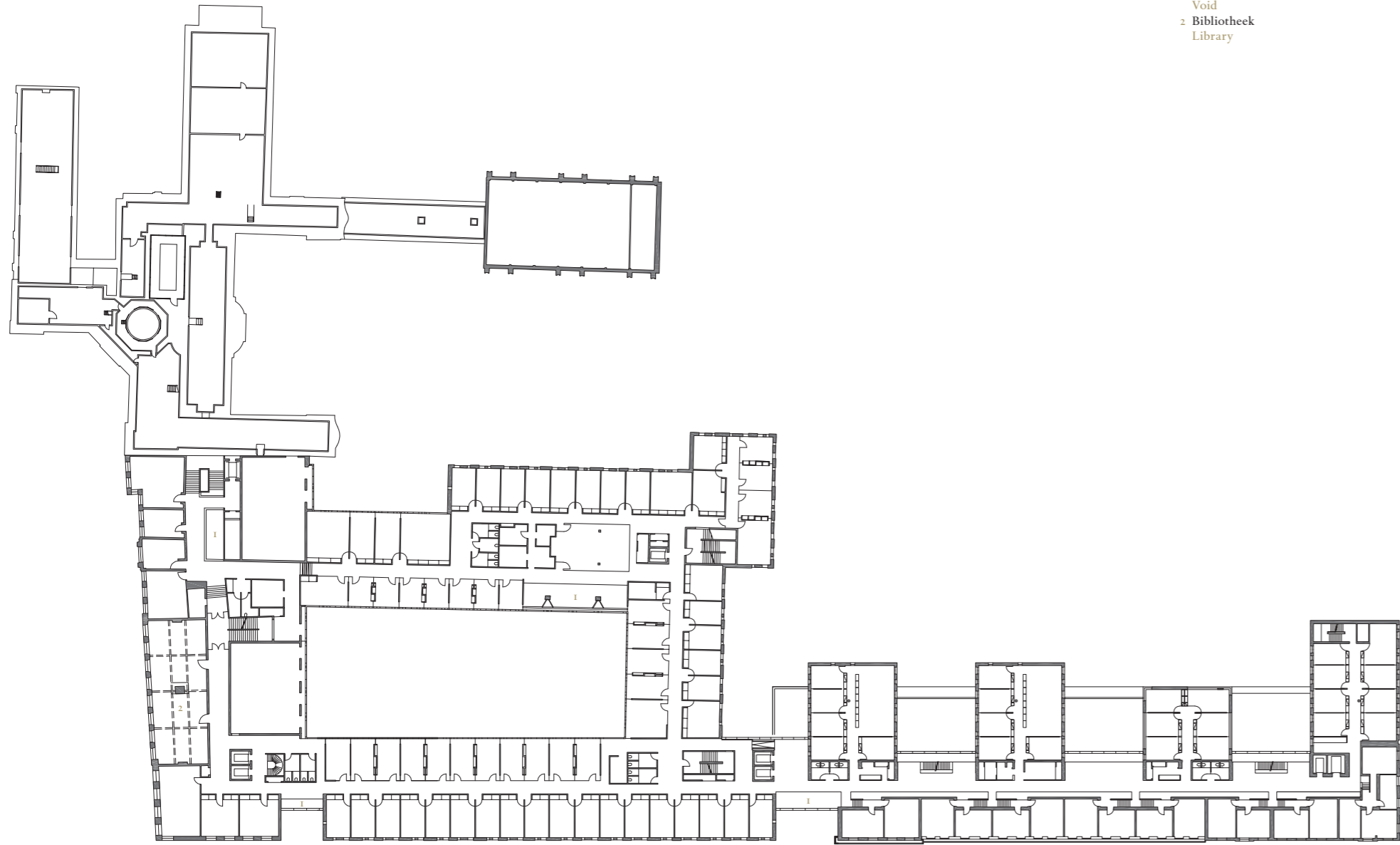
- 1 Hoofdentree
Main entrance
- 2 Receptie
Reception
- 3 Wachruimte
Waiting area
- 4 Zittingszaal
Courtroom
- 5 Raadkamer
Judges' chamber
- 6 Binnentuin
Courtyard
- 7 Restaurant
Restaurant
- 8 Gotische zaal
Gothic Hall
- 9 Balzaal
Ballroom
- 10 Parkeren Raad van State Heulstraat
Car Park Council of State Heulstraat

Plattegrond laag d
Floor plan level d

- 1 Vide
Void
- 2 Daktuin
Roof garden

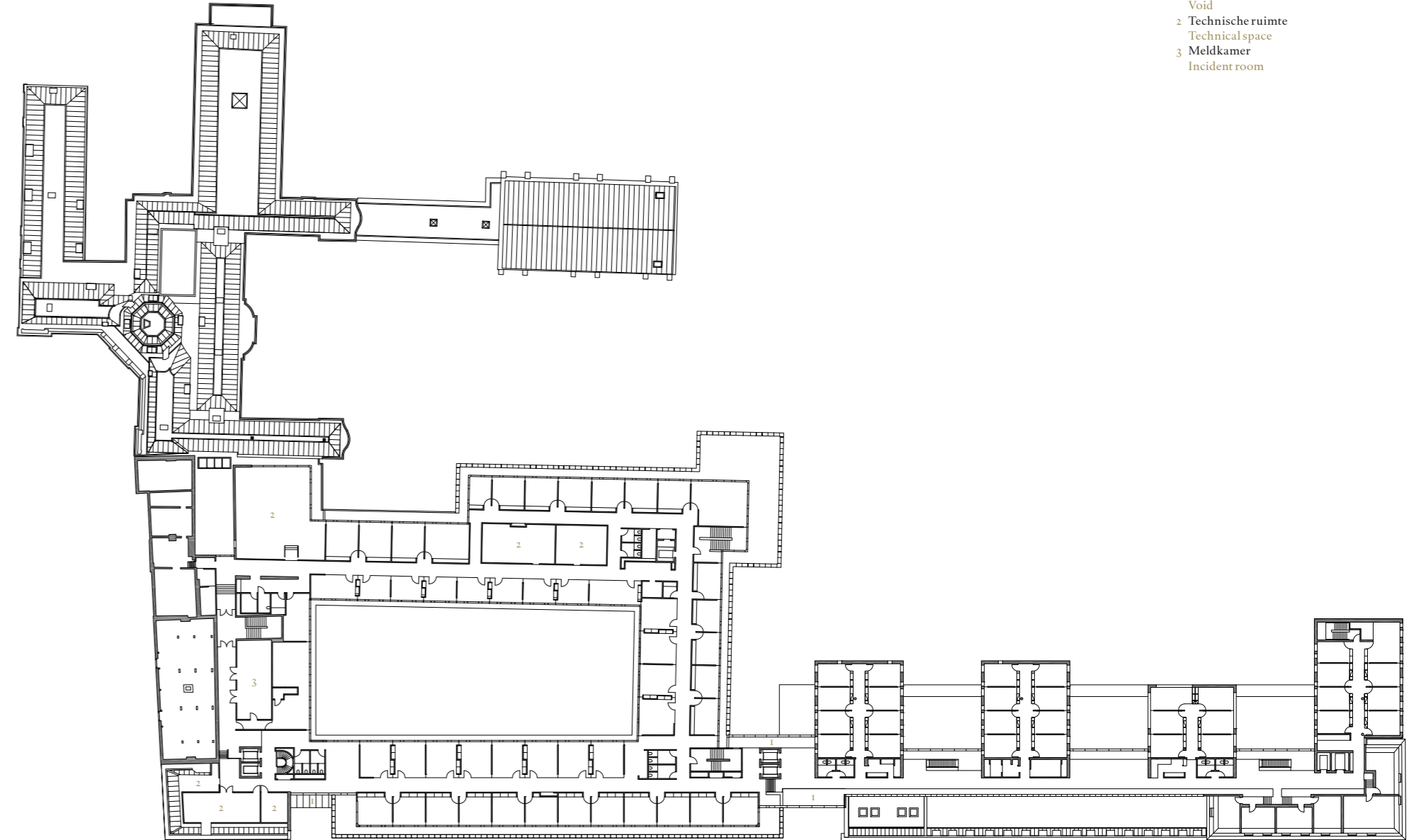
Plattegrond laag E
Floor plan level E

- 1 Vide
Void
- 2 Bibliotheek
Library

Plattegrond laag F
Floor plan level F

- 1 Vide
Void
- 2 Technische ruimte
Technical space
- 3 Meldkamer
Incident room

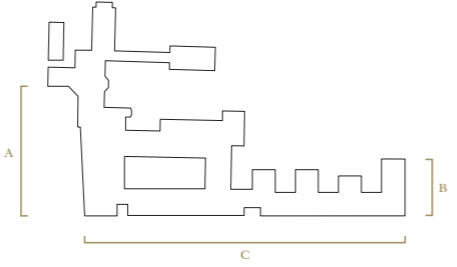
A Kneuterdijk

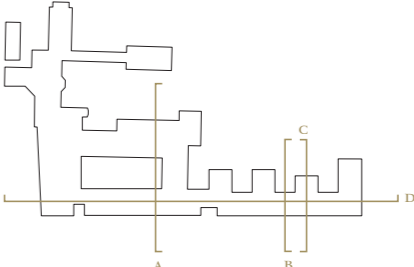
B Oranjestraat

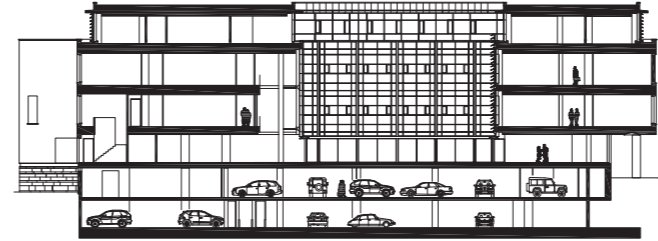
C Parkstraat

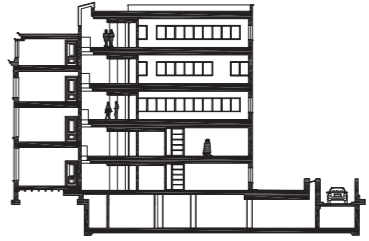
Gevels
Facades
..... 10 m

Doorsneden
Sections
..... 10 m

A

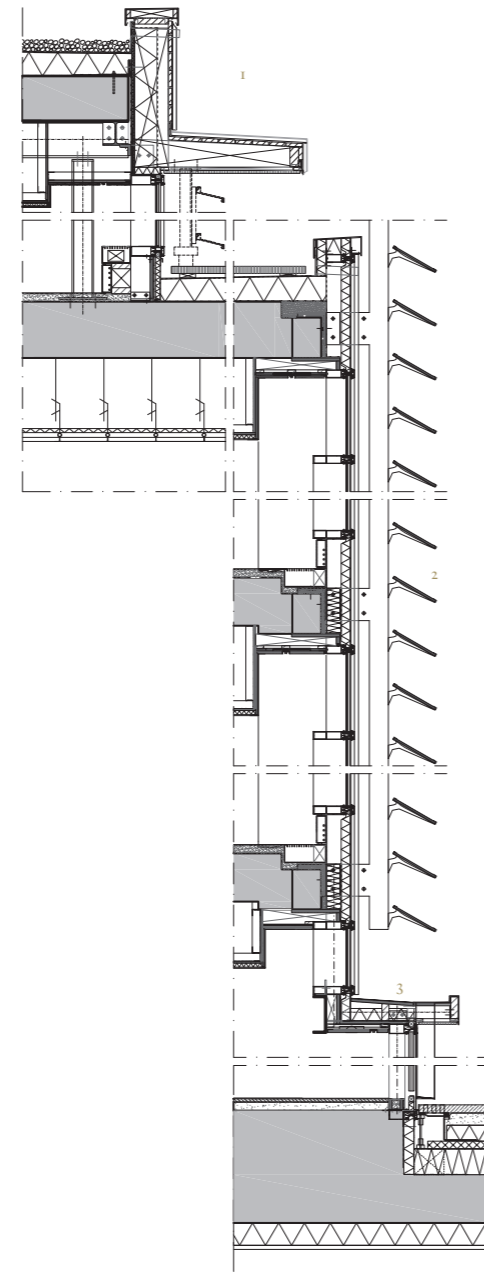
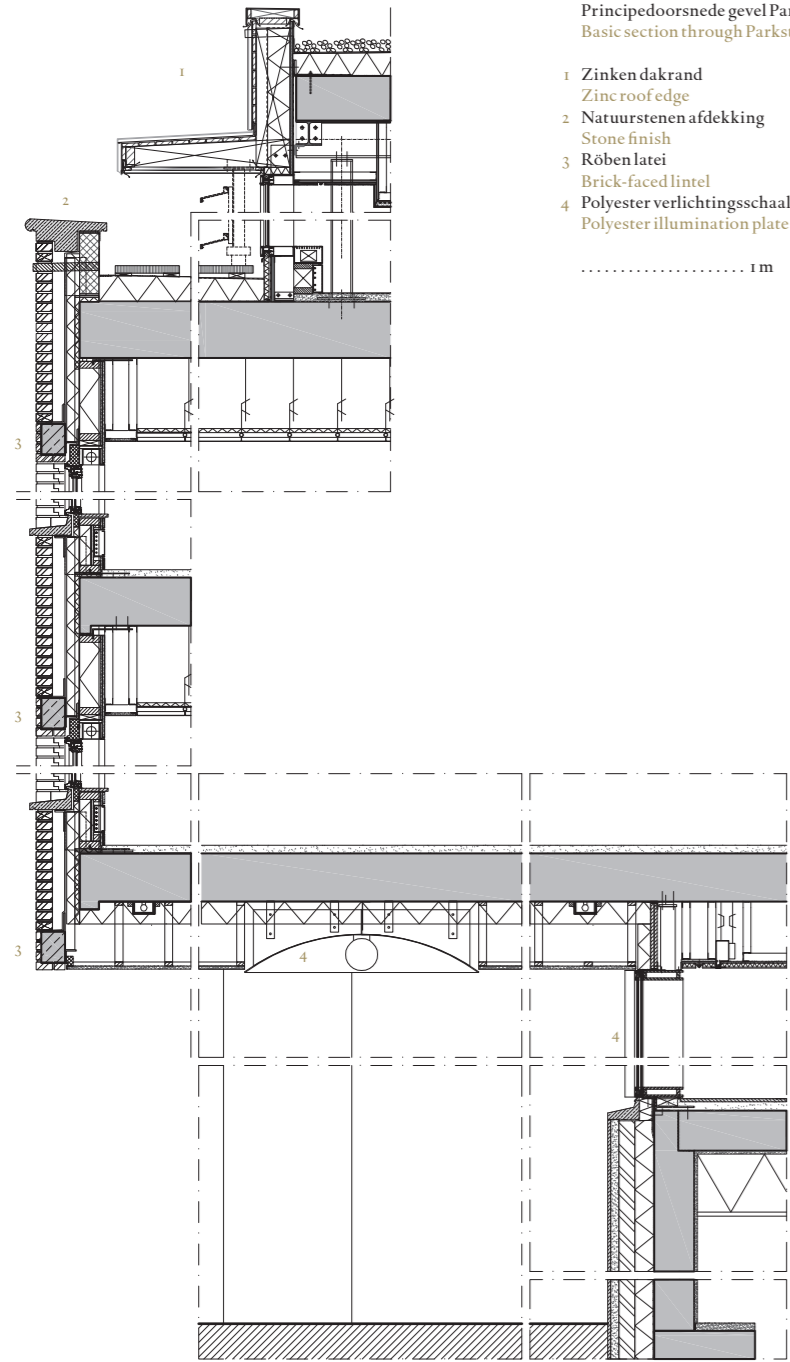
B

C

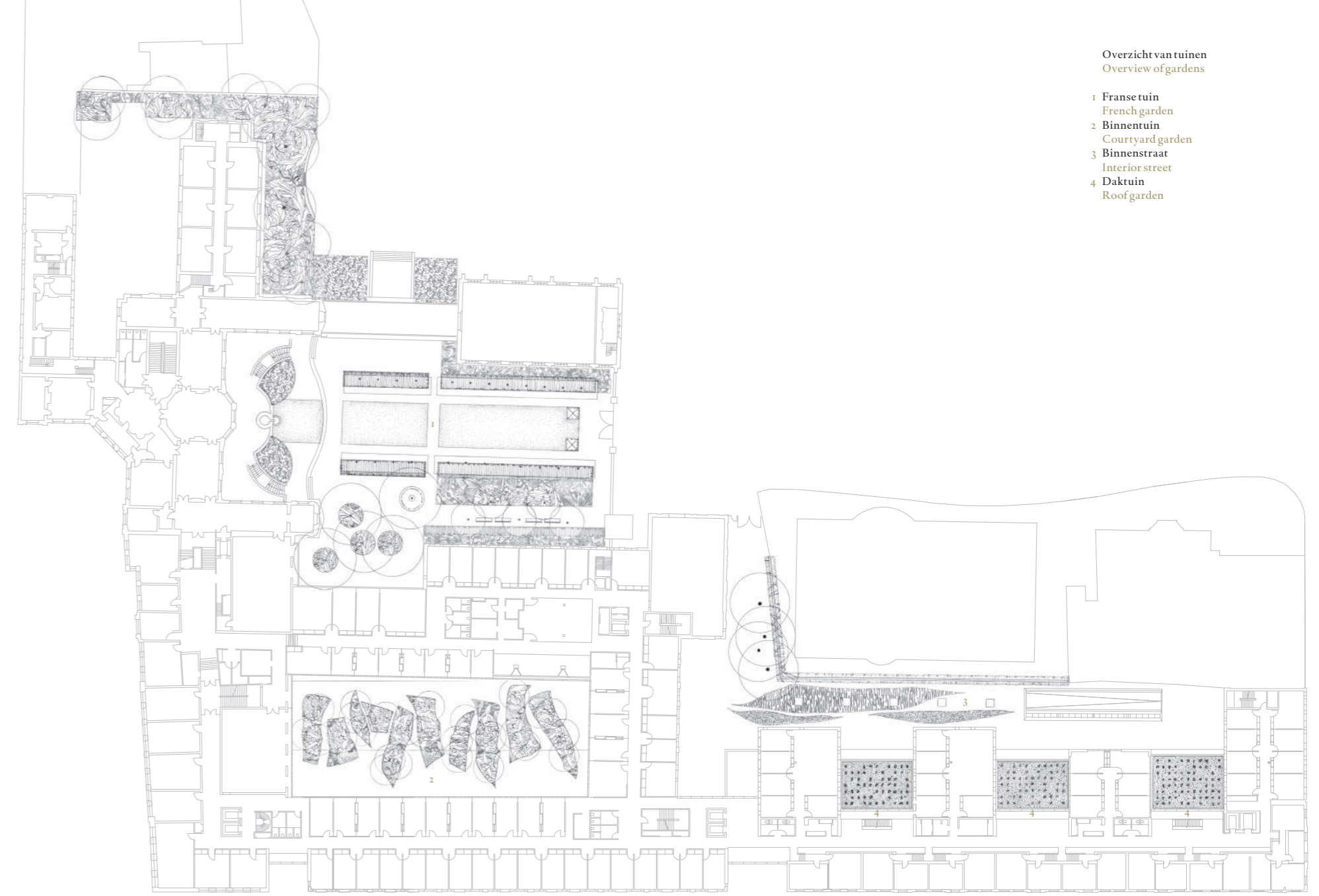

D

Principedoorsnede gevel binnentuin
Basic section through courtyard facade

- 1 Zinken dakrand
Zinc roof edge
- 2 Glazen lamellen
Glass shades
- 3 Zinken goot
Zinc gutter

Overzicht van tuinen
Overview of gardens

- 1 Franse tuin
French garden
- 2 Binnentuin
Courtyard garden
- 3 Binnenstraat
Interior street
- 4 Daktuin
Roof garden

Instituut en architectuur Institution and architecture

Frank Ankersmit

In politiek en samenleving is alles wat het *geworden* is. Instituties als de Raad van State kunnen wij niet, of maar zeer gedeeltelijk begrijpen wanneer we de blik vernauwen tot het heden. Vandaar dat hieronder de geschiedenis van de Raad van State ruime aandacht krijgt. Eerst tegen de achtergrond van zijn geschiedenis kunnen we tot een oordeel komen over het bijzondere van de Raad van State, over wat hem maakt tot het unieke instituut dat hij is in ons staatsbestel. En daarmee tot een instelling die ook een heel bijzondere behuizing vereist, wil die laatste recht doen de aard van die instelling.

Het ontstaan van de Raad van State

De Raad van State is een van de oudste bestuurlijke organen ter wereld. Hij werd opgericht door Keizer Karel v op 1 oktober 1531 tezamen met de nu vergeten Geheime Raad en de Raad van Financiën. De taak van deze drie zogenaamde ‘collaterale Raden’ was om des Keizers plaatsvervangers bij te staan in het bestuur van zijn Bourgondische bezittingen tijdens zijn veelvuldige afwezigheid. De Geheime Raad was een voornamelijk ambtelijke instelling belast met het dagelijkse bestuur van de Nederlanden. De taak van de Raad van Financiën zal geen nadere toelichtingen behoeven.

De Raad van State had tot taak om Karels plaatsvervangers te adviseren over ‘les grands et principaulx affaires’, dat wil zeggen over alles wat de bestuurlijke routine te bovenging en het beleid op langere termijn betrof. Hij bestond naast enkele juridisch geschoolde, hoge ambtenaren uit leden van de allerhoogste adel die door hun lidmaatschap van de Raad van State legitimiteit verleenden aan het doen en laten van de landsheer en van zijn plaatsvervangers. Wij zouden nu spreken van ‘het scheppen van draagvlak’ en die associatie is geheel juist, want hier liggen enkele frappante parallellen tussen onze eigen tijd en die van het late feodalisme van begin 16de eeuw¹: vanzelfsprekend soeverein gezag bestond toen ‘nog niet’ en in onze staatsrechtelijk zo onoverzichtelijke tijd ‘niet meer’² – althans minder dan voorheen. Draagvlak wordt dan onmisbaar – met alle problemen die dat weer meebrengt. Want gemakkelijke oplossingen zijn hier niet.

De Raad van State tijdens de Republiek

Een nieuwe situatie brak aan met de Opstand. Nooit stonden de papieren van de Raad van State hoger genoteerd dan in de vier jaar tussen 1584 (de dood van stadhouder Willem 1) en 1588 (het jaar waarin de Staten-Generaal zich presenteerden als het hoogste gezag in de jonge Republiek). In die jaren was er een staatsrechtelijke vacuüm waarin de Raad van State krachtens de instructie van 1584 bestemd was ‘de eigenlijke regering der Verenigde Nederlanden te voeren, én in de buitenlandse zaken,

In politics, as in society, everything is what it has *become*. Such institutions as the Council of State of the Netherlands are hardly comprehensible, if at all, if we limit ourselves to the narrow standpoint of the present day. That is why the history of that institution figures so prominently below. Only before the backdrop of its history can we draw conclusions as to the special importance of the Council of State and what makes it so unique within the context of our form of government, and in turn, as to why the Council requires such special accommodation, if it is to do justice to the kind of body it is.

The origins of the Council of State

The Council of State is one of the oldest administrative organs in the world. It was established by Emperor Charles v on 1 October 1531, together with the now forgotten Secret Council and Council of Finance. The brief of these three so-called Collateral Councils was to assist the emperor’s deputies in administrating his Burgundian possessions during his many absences. The Secret Council was a primarily administrative body charged with the day-to-day running of the Netherlands. The task of the Council of Finance will not require any further explanation.

The Council of State had as its task to advise Charles’ deputies concerning *les grands et principaulx affaires*, in other words all that went beyond the administrative routine and involved policy of a more long-term nature. It was comprised, aside from a few juristically trained high functionaries, of members of the highest nobility, who through their membership of the Council of State, conferred legitimacy upon the actions and omissions of the sovereign and his deputies. Today, we would we speak of ‘the creation of a support base’, and such an association is entirely correct, as there indeed are some striking parallels between our own times and those of the late feudalism of the early 16th century¹: clearly, at that time, sovereign authority did ‘not as yet’ exist, whilst in our constitutionally so untransparent time, it ‘no longer’² exists – or in any case, less than formerly. In such environments, to which easy solutions are foreign, a support base – necessarily accompanied by all of the problems incident to it – is indispensable.

The Council of State under the Republic

A new situation arrived with the Dutch Revolt. The ‘stock’ of the Council of State was never higher than in the four years between 1584 (the year of the death of Stadholder William 1) and 1588 (that in which the States-General of the Netherlands claimed themselves as the supreme authority in the young republic). Those years witnessed a constitutional vacuum in which the Council of State, by virtue of the instruction of 1584, was entrusted ‘to administer the actual government of the United Netherlands,

^[1] I.H. Gosses, Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden. Deel 1. De Middeleeuwen. Geheel omgewerkt door prof. dr. R.R. Post, Den Haag 1959, 272 – 281.

^[2] De huidige voorkeur voor decentralisatie – historisch gezien een terugkeer naar de verhoudingen onder de Republiek – vereist compensatie door een grotere mate van eenheid op het niveau van het Rijk.

^[1] I.H. Gosses, Handboek tot de staatkundige geschiedenis der Nederlanden. Deel 1. De Middeleeuwen. Geheel omgewerkt door prof. dr. R.R. Post, 's-Gravenhage, 1959, 272 – 281.

^[2] Today’s preference for decentralisation – in the historical context, a return to the situation under the Republic – necessitates compensation through increased unity at the national-government level.

én in de defensie te water en te land, én in de binnenlandse zaken; en dat alles zowel in wetgeving als bestuur. De Staten-Generaal zouden, zoals vroeger, slechts zelden bijeenkomen en vóornamelijk over belastingopbrengsten te beslissen hebben’.³ De Raad van State heeft nooit hoger gestaan in zijn bijna vijfhonderdjarig bestaan: korte tijd nam hij de plaats in van de landsheer die was vrijgekomen met de afzwering van Philips II.⁴ Tegelijkertijd was deze situatie onnatuurlijk: het gaat niet aan dat een adviserende instelling de plaats inneemt van degene die zij adviseert. Toch is iets van die 16de-eeuwse dispensatie bewaard gebleven tot zelfs in onze huidige grondwet; namelijk waar deze in artikel 38 vastlegt dat ‘zolang niet in de uitoefening van het koninklijk gezag is voorzien, wordt dit uitgeoefend door de Raad van State’. We zien hier een eerste indicatie van het gegeven dat de Raad van State een bijzondere positie inneemt onder de Hoge Colleges van Staat en waar dat zijn oorsprong heeft in de wordingsgeschiedenis van onze natie. De Raad van State staat dichterbij het hart van de politieke besluitvorming dan enig ander van die Colleges. De instructie voor de Raad van State van 1588 draaide de krachtsverhoudingen tussen Raad van State en de Staten-Generaal om. Die laatste is vanaf nu het eerste college van het land. Het kon ook niet anders: de bron van legitiem politiek gezag lag nu een keer bij de provincies en niet in de Generaliteit. Van Deursen zegt hierover het volgende:

*‘De Raad van State onder de Republiek was bij zijn oprichting onmisbaar. Niet omdat de Raad nodig was voor de taak die hem oorspronkelijk was toegedacht, die van de regering voor alle Verenigde Provinciën. In 1588 was het reeds onvermijdelijk, dat het zwaartepunt zou komen te liggen bij de Staten-Generaal. De drang tot zelfstandigheid van de gewesten was te sterk. Maar het was tevens onmogelijk dat de Staten-Generaal alleen de regeringslast op zich zouden nemen. (...) De Raad van State, samengesteld uit mannen van hetzelfde slag, was het aangewezen orgaan om een deel van het werk over te nemen. De hoofdfunctie van de Raad werd de Staten aan te vullen.’*⁵

Geen wonder dat het aan de Staten-Generaal – na de ervaring van de vier jaren tussen 1584 en 1588 – bekend was dat zij in de Raad van State een geduchte concurrent hadden en die zij niet teveel ruimte moesten gunnen. Belangrijker nog, het rearrangement van 1588 bevestigde de onderschikking van de Generaliteit aan de belangen van de provincies. Daaraan zijn drie conclusies te verbinden. In de eerste plaats, dat de Raad van State meer dan de Staten-Generaal was ingericht om het gemeenschappelijk belang te

both with regard to foreign affairs, defence by water and by land, and domestic affairs; and this all both in legislation and administration. The States-General would, as in the past, convene only occasionally, and primarily only have to decide on tax revenues.’³ In all of its five hundred years of existence, the Council of State was never more authoritative than at that time: for a short interval, it took the place of the sovereign, whose position had been made vacant by the abjuration of Philip II.⁴ At the same time, this situation was unnatural: there is something strange about an advisory body taking the place of him whom it advises. Something of this 16th-century dispensation has, however, managed to find its way into today’s Dutch constitution: viz., where it stipulates, in Article 38, that ‘to the extent that the exercise of royal authority is not provided for, it shall be exercised by the Council of State’. We see here an initial indication of the special position occupied by the Council of State amongst the high councils of state, and of where this has its origins in the genesis of the Netherlands. The Council of State is indeed closer to the heart of the political decision-making process than any other of the high councils of state. The instruction for the Council of State of 1588 reversed the balance of power between the Council of State and the States-General, making the latter the highest body in the land. This was indeed an inevitable development, as the source of legitimate political authority now rested, after all, with the provinces, and not with the Generality. Van Deursen:

*‘Under the Republic, the Council of State was indispensable from the start. Not because the Council was necessary for the task for which it originally was intended – that of governing all of the united provinces. Already in 1588, it was inevitable that the Council of State would become the centre of gravity. The regions’ drive toward independence was too great. But, at the same time, it was impossible for the States-General alone to take on the burden of governing. (...) The Council of State, comprised entirely of men of the same background and culture, was the appropriate organ to take over a portion of the work. Complementing the States-General became the Council’s primary function.’*⁵

It can come as no surprise, then, that – following the experience of the four years between 1584 and 1588 – it was known to the States-General that they had a formidable competitor in the Council of State, one to which they could not afford to give too much room. Even more importantly, the rearrangement of 1588 confirmed the subordination of the Generality to the interests of the provinces. Three conclusions can be drawn from this. The first is that the Council of State, more than the

[[] 6 Zie voor Simon van Slingelandt – lid van de Raad van State van 1690–1726, waarna hij tot zijn dood in 1736 raadpensionaris van Holland was – R. E. van Ditzhuyzen, ‘Simon van Slingelandt. Secretaris van de Raad van State 1690–1725’, in *Raad van State 450 jaar*, ’s-Gravenhage 1981; en voor zijn plannen om het staatsbestel van de Republiek te vernieuwen het fameuze artikel van J.R. Thorbecke, ‘Simon van Slingelandts toeleg om den Staat te hervormen’ in id., *Historische Schetsen*, ’s-Gravenhage 1872, 66–84.

[[] 7 W.F. Prins, ‘De Raad van State 1814–1872’, in *Raad van State 450 jaar*, ’s-Gravenhage 1981, 155, 156.

[[] 8 Prins, op. cit., 162.

[[] 9 Waarbij men bedenken moet dat het idee van de volkssoevereiniteit nooit zijn weg wist te vinden naar het constitutionele denken in dit land, en waardoor op het idee van de wil van de Koning een zwaar beroep gedaan werd ter handhaving van de eenheid van het openbaar bestuur. Veel werd daarmee afhankelijk van wat uiteindelijk niet meer kan zijn dan een staatsrechtelijke fictie.

[[] 6 Concerning Simon van Slingelandt – member of the Council of State from 1690 to 1726, and subsequently, until his death in 1736, council pensionary of Holland –, see R. E. van Ditzhuyzen, ‘Simon van Slingelandt. Secretaris van de Raad van State 1690–1725’, in *Raad van State 450 jaar*, ’s-Gravenhage 1981; and concerning his plans for modernising the form of government of the Republic, the famous article by J.R. Thorbecke, ‘Simon van Slingelandts toeleg om den Staat te hervormen’ in id., *Historische Schetsen*, ’s-Gravenhage 1872, 66–84.

[[] 7 W.F. Prins, ‘De Raad van State 1814–1872’, in *Raad van State 450 jaar*, ’s-Gravenhage 1981, 155, 156.

[[] 8 Prins, op. cit., 162.

[[] 9 In this connection it should be borne in mind that the idea of popular sovereignty never found its way into this country’s constitutional thinking, which resulted in an impassioned invocation of the idea of the will of the king as a means for maintaining unity in public administration. Much came to be dependent upon what, in the final analysis, can be regarded as nothing more than a constitutional fiction.

dienen. Mede ook doordat Raad van State de financiën van de Generaliteit beheerde. Dat was de taak van de thesaurier-generaal, die weliswaar geen lid van de Raad was, maar daarin wel stemrecht had. Tezamen met de secretaris van de Raad droeg hij zorg voor de dagelijkse gang van zaken inzake de uitvoering van het beleid van de Generaliteit. Dankzij dit alles had de Raad van State meer oog voor het algemeen belang van de Unie dan de Staten-Generaal, die op dat niveau toch vooral optraden als ambassadeurs van de provinciale belangen. In de tweede plaats, zinvolle plannen ter correctie van het steeds inadequater bestuur van de Unie waren daarom bijgevolg vooral afkomstig uit de hoek van de Raad van State. Men denke hier aan een Simon van Slingelandt⁶. In de derde en belangrijkste plaats, vanuit dat perspectief was de Raad van State het enige instituut dat – ook tijdens de twee stadhouderloze tijdperken – de eenheid van de Unie belichaamde op de wijze waarop de landheer dat vroeger had gedaan. In die zin bleef de herinnering aan de toestand van vóór 1588 behouden.

De Raad van State vanaf 1813 tot nu
De Raad van State als hoeder en belichaming van de eenheid van de natie komen we na 1813 wederom tegen. Als naam voor het instituut rouleerden toen ‘geheime raad’, ‘Staatsraad’, het federalistisch klinkende ‘Raad van Staten’ en zijn unitaristische pendant ‘Raad van State’⁷. Het werd het laatste. De Raad kreeg tot taak het adviseren van de Koning over alle wetten en maatregelen van inwendig bestuur. Bij de bepaling van de staatsrechtelijke plaats van de Raad van State speelde nog ‘de oorspronkelijke gedachte van Van Hogendorp, dat de regering berust bij de Raad van State (zij het dat, dat de Koning alleen beslist) en dat de ministers, wier deliberatieën niet tot een beslissing bij meerderheid leiden, des Konings dienaren zijn’.⁸ De ministers bond niets meer dan dat zij des Konings dienaren waren. De Raad van State was daarentegen een afspiegeling van de eenheid van de wil van de Koning.⁹ Aldus werd een brug geslagen tussen de Raad van State als belichaming van de eenheid van de Republiek van voor 1795 en de Raad van State vanaf 1814 tot nu toe.

De Raad van State overleefde de grondwetsherziening van 1848/1849, zij het dat sommigen het instituut wilden wegbezuinigen. Een belangrijke verandering was evenwel dat de Raad van State nu ook het door de ‘Negenmannen’ (waaronder Thorbecke) in 1844 reeds gewenste recht verkreeg om te adviseren in administratieve rechtszaken, dat wil zeggen rechtszaken tussen overheidsinstellingen onderling. In onze eigen tijd – de relevante wetgeving dateert van voor 1 januari 1994 – kwam een Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State tot stand die als hoogste bestuursrechter bindende uitspraken doet inzake

States-General, was equipped to serve the common interest, amongst other reasons because the Council of State managed the finances of the Generality. This was the task of the controller and auditor-general, who to be sure was not a member of the Council, but did have a voting right in it. Together with the Council’s secretary, he bore responsibility for day-to-day affairs with regard to the execution of Generality policy. It was owing to the situation described above in this paragraph that the Council of State could direct more of its attention to the general interests of the Union than the States-General, who, at that level, primarily acted as ambassadors for the interests of the provinces. Secondly, sensible plans for correcting the increasingly inadequate administration of the Union thus originated primarily in the Council’s corner, in which connection one Simon van Slingelandt,⁶ comes to mind. Thirdly, and most importantly, from that perspective, the Council of State was the only institution that – including during the two stadholderless periods – embodied the unity of the Union, just as the sovereign formerly had done. In that sense, the memory of the situation prior to 1588 was kept alive.

The Council of State from 1813 to the present
We shall once again encounter the Council of State as custodian of the unity of the nation, after 1813. ‘Secret Council’, ‘Council of State’, the federalist-sounding ‘Council of States’ and its Unitarian pendant, ‘Council of State’,⁷ now alternated as names for the institution. The last-mentioned won out. The Council was given the task of advising the king concerning all laws and measures of internal administration. In the process of determining the constitutional place of the Council of State, there was still a role for ‘Van Hogendorp’s original idea that the government resides in the Council of State (unless the King alone decides) and that the ministers, whose deliberations do not lead to a majority decision, are the King’s servants.’⁸ The ministers were bound by nothing more than the fact that they were the king’s servants. The Council of State, on the other hand, was a reflection of the unicity of the will of the king.⁹ In this way, a bridge was spanned between the Council of State, as the embodiment of the unity of the republic prior to 1795, and the Council of State from 1814 down to the present day. The Council of State survived the constitutional reform of 1848/1849, although there were those who would have liked to eliminate it as an economisation measure. Another important change was that the Council of State now also acquired the right, already wished for in 1844 by the ‘Nine Men’ (including Thorbecke), to advise in matters of administrative law, that is to say, legal actions between government institutions. Our own

bestuursgeschillen.¹⁰ Het beroep op de Kroon was al eerder komen te vervallen.¹¹ In 2010 werd een aparte Afdeling in het leven geroepen voor de nu al bijna twee eeuwen oude taak van de Raad van State om over wetgeving te adviseren: de Afdeling advisering.

Het bijzondere van de Raad van State

Zoals gezegd, in de wereld van politiek, cultuur en samenleving is alles wat het geworden is. Willen wij de aard van een instelling als de Raad van State leren kennen, dan moeten we naar de geschiedenis van dat instituut kijken, vanaf zijn geboorte tot op de huidige dag. Bezien we die geschiedenis, zoals hierboven in vogelvlucht weergegeven, dan springt één constante er onmiddellijk uit.

En dat is dat meer dan enig andere staatsinstelling de Raad van State de belichaming was van de eenheid en cohesie van de Nederlandse staat. Zeker bleef de Raad van State ver achter in algemene bekendheid bij instituties als dat van de Stadhoud­er of Koning, of dat van de Staten-Generaal in zijn gedaante van zowel vóór 1795 als in die van na 1814. Maar vóór 1795 was de Raad van State het enige orgaan, dat niet rechtstreeks op de provinciën steunde¹² en daarmee een tegenwicht bood aan alle centrifugale potenties van de Republiek van vóór 1795. En na 1814 kopieerde de Raad van State die eenheid, zoals belichaamd in de persoon van de Koning; en waarbij die ‘kopie’ meer naar de voorgrond schoof, naarmate de Koning zelf meer naar de achtergrond verdween.

Het bijzondere van de Raad van State ligt in zijn taak om eenheid tot stand te brengen op het terrein van zijn arbeid. Zo heeft de op 1 september 2010 tot stand gekomen Wet tot wijziging van de Wet op de Raad van State het ook gewild. Naast de beide hoofd-functies – advisering en bestuursrechtspraak – wordt van de Raad als instituut vooral verlangd het bevorderen van ‘de eenheid, legiti­miteit en kwaliteit van het openbaar bestuur’.¹³

De taak van de Raad van State is driedelig: wetgevingsadviseur van regering en Staten-Generaal, adviseur van het centraal bestuur en hoogste bestuursrechter. Met enig duwen en trekken valt daarom vol te houden dat de Raad van State de door Montesquieu onderscheiden drie machten¹⁴ in zichzelf verenigt of, anders uitgedrukt, die vanuit een *eenheid* gevend perspectief beziet. De geschiedenis van de Raad komt hierin, andermaal, tot uitdrukking. Hij dateert immers uit een tijd dat van Montesquieu’s evenwicht van machten nog geen sprake was. In zijn Algemene beschouwingen bij het jaarverslag over 2010 gaat de vice-president van de Raad van State nader in op dit gegeven. Om te beginnen, hij spreekt nadrukkelijk niet van de *scheiding* maar van het *evenwicht* van de machten. Niet alleen

times – the relevant legislation dates from prior to 1 January 1994 – saw the establishment of the Administrative Jurisdiction Division of the Council of State, which, as the highest administrative court, renders binding decisions in administrative disputes.¹⁰ The option of an appeal to the crown had already been abolished.¹¹ In 2010, a separate department was created for the Council’s now almost two-centuries-old task of providing advice on legislation: the Advisory Division.

What is special about the Council of State

As stated above, in the worlds of politics, culture and society, everything is what it has *come* to be. To understand what kind of institution the Council of State is, it is necessary to consider its history, from its inception all the way to the present day. If we consider that history, as presented above in brief, one constant immediately becomes apparent.

And that is that the Council of State, more than any other state institution, was the embodiment of the unity and cohesion of the Dutch state. The Council of State certainly continued to be much less well-known amongst the public than such institutions as the stadholder or the king, or the States-General in its form prior to 1795, or that subsequent to 1814. But prior to 1795, the Council of State was the only organ that did not directly derive its authority from the provinces,¹² and, as a result, constituted a counter-balance to the centrifugal potential of the republic prior to 1795. And after 1814, the Council of State ‘copied’ the unity embodied in the person of the king, with the result that the ‘copy’ moved further and further into the foreground, the more the king receded into the background.

What is special about the Council of State lies in its task of attaining unity in its own field of activity, something which was reaffirmed by the Act for Amending the Council of State Act, which came into effect on 1 September 2010. In addition to its two main functions – advising and administrative law – it is above all expected of the Council, as an institution, that it promote the ‘unity, legitimacy and quality of public administration’.¹³ The task of the Council of State consists of three parts: that of legislative adviser to the government and the States-General, adviser to central administration, and highest general administrative court. It can thus with a little pushing and pulling be asserted that the Council of State unites within itself the three powers distinguished by Montesquieu,¹⁴ or, to put it differently, that it regards these from the standpoint of a *unifying* perspective. The history of the Council, which, after all, dates from a time in which Montesquieu’s balance of powers had yet to be realised anywhere, is reflected here as well.

As part of the Council’s annual report for 2010, its vice-president

^[10]
^[10] D.J. Elzinga, R. de Lange, *Van der Pot. Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, Deventer 2006, 581.

^[11]
^[11] Elzinga, op. cit., 586.

^[12]
^[12] J. van der Hoeven, ‘De Raad van State en de administratieve rechtspraak’, in *Raad van State 450 jaar*, ’s-Gravenhage 1981, 237.

^[13]
^[13] *Jaarverslag Raad van State 2010*, ’s-Gravenhage 2011, 7.

^[14]
^[14] Waarbij nog wel eens vergeten wordt dat het onderscheid tussen de wetgevende en de uitvoerende macht al door John Locke gemaakt werd.

^[10]
^[10] D.J. Elzinga, R. de Lange, *Van der Pot. Handboek van het Nederlandse Staatsrecht*, Deventer 2006, 581.

^[11]
^[11] Elzinga, op. cit., 586.

^[12]
^[12] J. van der Hoeven, ‘De Raad van State en de administratieve rechtspraak’, in *Raad van State 450 jaar*, ’s-Gravenhage 1981, 237.

^[13]
^[13] *Jaarverslag Raad van State 2010*, ’s-Gravenhage 2011, 7.

^[14]
^[14] In this regard it is sometimes forgotten that the distinction between the legislative and executive powers was already made by John Locke.

is dat in overeenstemming met Montesquieu’s bedoelingen¹⁵, belangrijker nog is dat eerst dan verschuivingen in de krachts-verhoudingen tussen de drie machten het probleem doen rijzen hoe men de juiste balans daartussen vast kan houden. Is er sprake van een strikte scheiding van machten, dan kan dat probleem zich *sui generis* niet voordoen. Er is dan *überhaupt* geen instantie die bevoegd is het te ontwaren. Of, zoals de vice-president beklemtoint, eerst binnen de doctrine van het evenwicht van de machten kan de vraag naar de balans, en/of de eenheid van de machten geconceptualiseerd worden. Het bijzondere van de Raad van State ligt bijgevolg daarin dat alleen binnen *zijn* taakomschrijving die balans en eenheid een realistische en zinvolle doelstelling kan zijn.¹⁶ De Raad van State is hier inderdaad een ‘kopie’ van de Koning: en terecht herinnert de vice-president in dit verband aan Benjamin Constants voorstel de Koning te zien als een ‘pouvoir neutre’ en die hij de taak wilde toebedelen om de balans en/of eenheid van de drie machten te garanderen.¹⁷ En eveneens kan men het met de vice-president eens zijn dat in onze tijd – met het zo sterk toegenomen accent op beleid en uitvoering – de balans en de eenheid van de drie machten verstoord lijkt te raken ten nadele van de wetgevende macht. De Raad van State is daarom nu meer dan ooit een onmisbaar onderdeel van onze staatsrechtelijke machine.

Politiek en architectuur

De banden tussen politiek en architectuur reiken tot in de Oudheid. Zoals bekend, is het woord ‘politiek’ afgeleid van het Griekse woord ‘polis’ dat stad betekent. Meer nog, de geschiedenis van de politieke filosofie laat men vaak beginnen met Hippodamus van Milete (midden vijfde eeuw vóór Christus) die tevens stedenbouwkundige was en beiden ook welbewust zocht te combineren. Hij ontwierp de aanleg van Pireaeus en van Rhodos, de laatste waarschijnlijk in 408 vóór Christus. Aan hem schrijft men de uitvinding toe van het regelmatige stadsplan en zelfs van straten (voordien werden de huizen kris kras door elkaar heen gebouwd). Op deze manier, zo meende hij, gaf de structuur van de stad uitdrukking aan hoe die bestuurd werd. En zo hoorde het, volgens hem.

In de Middeleeuwen raakte het idee op de achtergrond – en men kan daar een afspiegeling in zien van het weinig ordelijk karakter van de feodaliteit als politiek systeem. Maar met de Renaissance maakte het met kracht zijn rentree. Illustratief is Federigo da Montefeltro (1444 – 1482). Welbewust bouwde hij zijn kasteel in Urbino in overeenstemming met zijn politieke concepties: ‘Federigo’s abilities as a statesman may be appreciated in his statecraft, and his abilities as a patron of the visual arts are evident in the products of his artists and architects. His own abilities

discusses this fact in detail in his general commentary. To start with, he speaks emphatically from a *balance* amongst the powers, as opposed to a *separation* of them. Not only is this in accordance with Montesquieu’s intentions,¹⁵ but even more important is the fact that only with such a balance as a starting point is it possible for shifts in the relative strength of the powers to give rise to the problem as to how to maintain the proper balance between them. Where there is a strict separation of powers, such a problem can, by its very nature, not arise, and there is no organ *at all* with the authority to identify it. Or, as the vice-president of the Council emphasises, only on the basis of the doctrine of the balance of powers can a call for a balance, and/or unity, of powers even be conceptualised. What is special about the Council of State as a result resides in the fact that such balance and unity can only be a rational objective within *its* brief.¹⁶ In this sense, the Council of State is indeed a ‘copy’ of the institution of the monarch, and the vice-president rightly recalls, in this connection, Benjamin Constant’s proposal that the king be regarded as a *pouvoir neutre*, to whom he wished to see the task assigned of guaranteeing the balance and/or unity of the three powers.¹⁷ And one can equally agree with the vice-president’s assertion that, in our time – with its so greatly increased emphasis on policy and execution – it appears that the balance and unity of the three powers is in the process of being upset, such that the legislative one is becoming weaker relative to the other two. Thus, now more than ever, the Council of State forms an indispensable part of our constitutional machine.

Politics and architecture

The connections between politics and architecture extend back to ancient times. This is reflected in the fact that the word *politics* was derived from the Greek word for city, *polis*. What is more, the philosophy of politics is often asserted to have begun with Hippodamus of Milete (middle of the fifth century B.C.), who was both a philosopher and urban designer and consciously sought to combine the two disciplines. Hippodamus drew the plans for both Pireaeus and Rhodes, those for the latter probably in 408 B.C., and has also been attributed with inventing the regular urban plan, and even streets (up to then, houses were built helter-skelter without any regard for an overall plan). Hippodamus asserted that the structure of a city reflected how it was governed. And this was how it should be, according to him. In the Middle Ages, this idea receded into the background – something which can be viewed as a reflection of a lack of order in the character of feudalism as a political system. But with the Renaissance, it made a grand re-entrance. Illustrative in this regard is Federigo da Montefeltro (1444 – 1482), who deliberately

in both these fields may also be seen in his palace (...) because it clearly portrays its inhabitant’s beliefs about what makes a political system function well.”¹⁸ En zo was het streven van de beruchte Renaissance Paus Julius II (1503 – 1513) om Rome een imperiaal voorkomen te geven het bouwkundige pendant van zijn politiek om heel Italië onder Pauselijk gezag te brengen¹⁹. Veel later lag eenzelfde overweging nog ten grondslag aan de aanleg van Washington door Pierre l’Enfant in 1790. De as van Pennsylvania Avenue verbindt het Witte Huis met het Capitool, terwijl de rest van de stad daar omheen werd gebouwd. De aanleg van de stad gaf aldus uitdrukking aan het gegeven dat de Amerikaanse vrijheid gegarandeerd werd door de polariteit tussen Capitool en President, tussen wetgevende en uitvoerende macht. Het aantal voorbeelden laat zich voor de 19de en de 20ste eeuw *ad libitum* uitbreiden.

De intuïtie achter deze ideeën is dat macht een ruimtelijk gegeven is – zoals iedereen bemerkt – die staatsrechtelijke verhoudingen of bestuursstructuren probeert uit te leggen. Men kan dat met woorden proberen te doen, maar dat blijft moeizaam. Biedt men evenwel op papier een ruimtelijke voorstelling van hoe de machtsverhoudingen lopen, dan is nadere toelichting vaak niet meer nodig. Het komt ook in de taal tot uitdrukking: er zijn machten die ‘boven’ ons gesteld zijn en waarvan wij de ‘onderdaan zijn’. En als onderdaan bevinden we ons allen op ‘gelijke hoogte’ ten opzichte van de ‘overheid’. Maar in ‘de samenleving staan sommigen weer ‘hoog’ en anderen ‘laag’. Die lijst van ruimtelijke metaforen laat zich eindeloos uitbreiden.

Dit was ook de gedachte achter Norbert Elias *Die höfische Gesellschaft*. Elias (1897 – 1990) was een beoefenaar van de zogenaamde figuratie-sociologie. De eerste stap daarin is dat er bepaalde patronen zijn in de intermenselijke verhoudingen die constant blijven ook als de individuen daarbinnen door andere vervangen worden.²⁰ Kortom, wat wij gewoonlijk onder structuralisme verstaan. Maar hij gaat een stap verder met de aanname dat die patronen – of figuraties – zich ook laten ontwaren op terreinen van het menselijk handelen die op het eerste gezicht weinig of niets met elkaar van doen hebben. Daardoor kan men ze gebruiken de impact van die patronen te versterken; via de beklemtoning van de ene kan men de andere ingang doen vinden. In *Die höfische Gesellschaft* draait het daarbij om het gegeven dat de absolute monarch zijn verheven positie probeerde te bevestigen door een zeer weloverwogen aanleg van zijn woning en van de omgeving daarvan; in dit geval Versailles. De ruimtelijke organisatie van Versailles moest corresponderen met Lodewijks rol als monarch. Politiek en architectuur symboliseren dan één en dezelfde figuratie, in de zin van Elias. En men mag vermoeden Lodewijks xiv’s succesvol beroep op die figuratie zijn kracht en

built his castle in Urbino in accordance with his political ideas: ‘Federigo’s abilities as a statesman may be appreciated in his statecraft, and his abilities as a patron of the visual arts are evident in the products of his artists and architects. His own abilities in both these fields may also be seen in his palace (...) because it clearly portrays its inhabitant’s beliefs about what makes a political system function well.”¹⁸ And, similarly, the ambition of the notorious renaissance Pope Julius II (1503 – 1513) to give Rome an imperial look was the architectural pendant of his aim to subjugate all of Italy under the authority of the pope.¹⁹ Much later, the same considerations lay behind Pierre l’Enfant’s plan for Washington D.C. in 1790. The axis of Pennsylvania Avenue connects the White House with the Capitol Building, with the rest of the city being built around it. The city’s plan thus gave physical expression to the fact that America’s freedom was guaranteed by the polarity between Capitol and President, between the legislative and executive powers. Any number of such examples can be found in 19th- and 20th-century urban design. The intuition behind these ideas is that power is a spatial phenomenon, something which becomes apparent as soon as one tries to explain constitutional relations or administrative structures. Whilst trying to explain them using words is a stubbornly laborious process, if one presents a spatial representation on paper of how balances of power work, words can often be dispensed with. This is also reflected on the lexical level: there are powers ‘above’ us, to which we are ‘sub’-ject, and in this status we are all on the same ‘plane’ in relation to those powers. And some members of society are ‘higher’ than others. The list of such spatial metaphors is virtually limitless.

This was also the underlying idea of Norbert Elias’ ‘The Court Society’. Elias (1897 – 1990) was an exponent of so-called figurational sociology, whose fundamental postulate is that certain patterns can be identified in human relations which remain constant, even when the individuals involved are replaced by others,²⁰ an approach typically associated with structuralism. But Elias goes a step further, postulating that such patterns – or figurations – can also be identified in areas of human activity which, at first sight, would appear to have little or nothing in common. This enables them to be used to intensify one another’s applicability: by underscoring one figuration, it becomes possible for another to become plausible, as well. In ‘The Court Society’ (‘Die höfische Gesellschaft’), Elias employs the Palace of Versailles as an example to discuss, in this connection, how absolute monarchs tried to reaffirm their elevated positions by means of a highly deliberate process of planning their residences and their surroundings. The spatial organisation of Versailles had to correspond to the role of Louis XIV as monarch. In the view of Elias, politics and

18

C.W. Westfall, ‘Chivalric Declaration: The Palazzo Ducale in Urbino as a Political Statement’, in H.A. Millon, L. Nochlin eds., *Art and Architecture in the Service of Politics*, Cambridge (MA) 1978, 41.

19

C. von Moos, ‘The Palace as Fortress: Rome and Bologna under Pope Julius II’, in H.A. Millon, L. Nochlin eds., *Art and Architecture in the Service of Politics*, Cambridge (MA) 1978, 47.

20

‘Mit der Forderung nicht Individuen, sondern Figurationen zu analysieren, grenzt sich die Prozess- und Figurationstheorie von individualistischen Handlungstheorien ab’. R. Baumgart, V. Eichener, *Norbert Elias zur Einführung*, Hamburg 1991, 119.

18

C.W. Westfall, ‘Chivalric Declaration: The Palazzo Ducal in Urbino as a Political Statement’, in H.A. Millon, L. Ohlin eds., *Art and Architecture in the Service of Politics*, Cambridge (MA) 1978, 41.

19

C. von Moos, ‘The Palace as Fortress: Rome and Bologna under Pope Julius II’, in H.A. Millon, L. Ohlin eds., *Art and Architecture in the Service of Politics*, Cambridge (MA) 1978, 47.

20

‘Process or figurational sociology distinguishes itself from individualistic action theories through its requirement that not individuals, but figurations, be analysed.’ R. Baumgart, V. Eichener, *Norbert Elias zur Einführung*, Hamburg 1991, 119.

succes dankte aan het hierboven vermelde gegeven dat wij ons macht bij voorkeur ruimtelijk voorstellen. Dat alles begint al met de locatie van Versailles. Voordien resideerden de Franse koningen in het Louvre in Parijs en dat bond hen ook aan die stad. Lodewijks besluit zich te vestigen in een enorm paleis in Versailles symboliseerde zijn wens om zichzelf boven alle reeds bestaande verbanden te plaatsen – dat was wat men niet ten onrechte de revolutie van de absolute monarchie mag noemen.

Niet in Parijs, maar in Versailles kon hij die plaats innemen halverwege God en de gewone mensen²¹ die men altijd associeert met het absolutisme.²² Het verwondert daarom niet dat al in oktober 1789 – dus in een heel vroege fase van de Franse Revolutie – Lodewijk XVI gedwongen werd naar Parijs terug te keren. De quasi-goddelijke status die het gebouw Versailles hem verleende, werd hem daarmee ontnomen. Niet minder belangrijk zijn de structuur van het paleis zelf en de wegen die ernaar toe en er weer vanaf leiden. Die snijden elkaar allemaal op de plaats van het paleis en, meer in bijzonder op de plek waar Lodewijk XVI op de eerste verdieping zijn slaapkamer had. Op het eerste gezicht mag die keuze voor des Konings slaapvertrek verbazen. Maar Elias lost het raadsel op: ‘der König war gewissermaßen Hausherr im ganzen Land und Landsherr noch in seinen scheinbar privatesten Gemächern.’²³

De nieuwbouw van de Raad van State

We zijn nu bekend met het bijzondere van de Raad van State en met het gegeven dat politieke instituties zoeken naar een ruimtelijke, architectonische uitdrukking van wat bijzonder aan hen is. Dat doet de vraag rijzen hoe dat ligt met de renovatie en uitbreiding van de huisvesting van de Raad van State. In de eerste plaats is er, net als met Versailles, de locatie. Van belang is hier dat het zogenaamde ‘Witte Paleisje’, in 1716 door Daniël Marot gebouwd voor de admiraal van Wassenaer Obdam (en dat men wel het gezicht naar buiten van de Raad van State mag noemen), bewoond werd door Koning Willem II. De grondwettelijke nabijheid bij de Koning van de Raad komt daarmee tot uitdrukking.En het is welkome bijkomstigheid dat het hier juist die Koning betreft, die na een onrustige nacht in zijn slaapkamer (!) van reactionair tot revolutionair werd en daarmee de weg vrij maakte voor de staatsrechtelijke ‘Umwelt’ waarin de Raad van State ook nu nog functioneert.

In de tweede plaats bevinden de kantoren van de Raad zich gedeeltelijk achter de gevels van het Huis van Van Oldenbarnevelt en dat van zijn schoonzoon Van der Mijle. Ook daarin ligt een aardige historische ironie. Van Oldenbarnevelt speelde een doorslaggevende rol in de machtsrijd tussen de Raad van State en de

architecture symbolise here one and the same figuration. And it is safe to assume that Louis XIV’s successful reliance on this figuration was due to the above-mentioned fact that humans prefer to conceive of power in spatial terms.

It all began with Versailles’ location. Up to then, the kings of France had resided at the Louvre in Paris, which also created a bond between them and that city. Louis’ decision to move his residence to an enormous palace at Versailles symbolised his wish to place himself above all pre-existing associations – which, not without justification, can be viewed as a revolution within the context of absolute monarchy. In Versailles, not in Paris, he could occupy that position halfway between God and ordinary people²¹ which is always associated with the absolute monarch.²² When viewed in this way, then, it can come as no surprise that as early as October 1789 – i.e., in a very early phase of the French Revolution – Louis XVI was forced to return to Paris, resulting in the loss of the quasi-divine status conferred upon him by the Palace at Versailles.

Equal in importance to its location are the structure of the palace itself and the paths which lead to and from it. These all intersect at the palace, or to be more exact, at the coordinates of Louis’ bedroom on the first floor. Initially, the choice of this location for the royal bedroom is surprising. But Elias solves the mystery: ‘The king was effectively head of the household for the entire land and sovereign even in his seemingly most private chambers.’²³

The Council of State’s modernised premises

The discussions, above, on the unique features of the Council of State and how political institutions seek spatial, architectural expression for what is special about them, lead us to the obvious question as to how this relates to the renovation and enlargement of the premises of the Council of State. Firstly, as with Versailles, its location. Of primary importance in this regard is that the so-called ‘White Palace’, built in 1716 by Daniël Marot for Count Johan Hendrik van Wassenaer Obdam, and which can be regarded as the Council’s outward face, was once the residence of King William II. This gives expression to the Council’s constitutional propinquity to the monarch, a situation which is given added emphasis through the fact that William II happens to have been the king who, following a restless night in his bedroom (!), went from being a reactionary to a revolutionary, thus clearing the way for the constitutional milieu in which the Council of State functions to this day.

Secondly, a substantial historical irony exists in the fact that a portion of the Council’s offices is located behind the facades of the former residences of Johan van Oldenbarnevelt and his son-in-law, Cornelis van der Mijle. Van Oldenbarnevelt played a

21

‘Baroque palaces were really seats of the earthly Olympians’. Zie J. Duindam, *Myths of Power. Norbert Elias and the Early Modern Court*, Amsterdam 1995, 25.

Dit boek is vooral een kritische analyse van Elias’ werk, maar waarbij Elias’ spel met de ruimtelijkheid van macht helaas onbesproken blijft.

22

Het begrip absolutisme is afgeleid van ‘legibus absolutus’, dat wil zeggen staande boven alle legale verbanden.

23

N. Elias, *Die Höfische Gesellschaft*, Neuwied und Wien 1969, 124, 126.

21

‘Baroque palaces were really seats of the earthly Olympians.’ See J. Dunham, *Myths of Power. Norbert Elias and the Early Modern Court*, Amsterdam 1995, 25.

This book is above all a critical analysis of Elias’ work, albeit with the unfortunate omission of a discussion of his play with the spatiality of power.

22

The term, absolutism, was derived from *legibus absolutus*, i.e., ‘above all legal connections’.

23

N. Elias, *Die höfische Gesellschaft*, Neuwied und Vienna 1969, 124, 126.

Staten-Generaal en wist het pleit te beslechten ten gunste van de laatste. En nu woont de Raad van State nota bene in *zijn* huis! Ten slotte, de historische buitenkant van het gebouw werd intact gelaten. Dat geldt zowel voor het Witte Paleisje en de huizen van Van Oldenbarnevelt en zijn schoonzoon als voor de laat 19de-eeuwse façades aan de kant van de Parkstraat. Aldus drukt het gebouw het respect voor het verleden uit waarvan de Raad van State als instituut zozeer de belichaming is. Maar het belangrijkste is het volgende. Het bijzondere van de Raad van State ligt in zijn streven naar eenheid, naar eenheid van wetgeving en, vooral, naar een door een juiste balans gedragen eenheid van wetgeving, bestuur en rechtspraak. De Raad ziet het immers als een van zijn voornaamste taken om de eenheid van Montesquieu’s drie machten zo veel mogelijk te bevorderen. Welnu, de belangrijkste opdracht die het architectenbureau Merx + Girod meekreeg om juist dit in de renovatie te bewerkstelligen – om daar een *ruimtelijke* vorm aan te geven, om het met Elias uit te drukken. *In concreto* betekende dit dat het gebouw zodanig werd opgezet dat de staatsraden voor enerzijds de Afdeling advisering, en anderzijds die voor de Afdeling bestuursrechtspraak (of die voor beide afdelingen werkzaam zijn) in directe nabijheid werden gebracht met zowel hun ambtenaren als hun collega’s van de andere afdeling. Aldus kan het *gebouw* van de Raad van State bijdragen aan het toenemend besef dat ‘verschillende wetgevers, bestuurders en rechters wederzijds van elkaars kwaliteit afhankelijk zijn’ en aan het doel van de Raad van State om door zijn betrokkenheid op de drie staatsmachten de samenhang binnen de trias te helpen bewaken.²⁴ Dit accent op eenheid werd nog versterkt door de aanleg van een 180 meter lange ‘snelweg’ dwars door heel het kantorencomplex vanaf de Kneuterdijk tot aan de Oranjestraat en die alle terzijde daarvan liggende kantoorkamers met elkaar verbindt. Deze ‘snelweg’ is de centrale as in het kantorencomplex waaromheen de wetgevingsadvisering en bestuursrechtspraak tot stand komt. Dat herinnert in de eerste plaats aan die ‘ontdekking van de straat’ door Hippodamus van Milete en die hij zag als eerste voorwaarde voor de goed geordende polis – met alle politieke connotaties die de Grieken van oudsher aan dat woord toekenden. En in de tweede plaats aan hoe Pierre l’Enfant Washington DC plande rond de centrale as van Pennsylvania Avenue die het Witte Huis, als symbool van de uitvoerende macht, verbindt met het Capitool, het symbool voor de wetgevende macht. De eenheid, samenhang en juiste balans tussen de drie machten vond in al die gevallen een ruimtelijke, architectonische uitdrukking.

decisive role in the power struggle between the Council of State and the States-General, and was responsible for the argument’s being decided in favour of the latter – and now *his* house is home to the Council of State! Thirdly and finally, the historic exteriors of the White Palace, the houses once occupied by Van Oldenbarnevelt and his son-in-law, and the late 19th-century façades facing Parkstraat have all been left in their original state, with the result that they express the respect for the past which the Council of State so clearly embodies as an institution.

Most important of all, however, is the following. The uniqueness of the Council of State lies in its pursuit of unity: unity of legislation but, above all, the unity of legislation, administration and case law, borne by a just equilibrium amongst them. It indeed regards it as one of its most important tasks to promote to as great an extent possible the unity of Montesquieu’s three powers. The architectural practice of Merx + Girod was entrusted with the all-important task of realising this within the context of the renovation – i.e., to give *spatial* expression to this essential aspect, to put it in Elias’ terms. In concrete terms, this meant bringing the state councillors from the Advisory Division, and those from the Administrative Jurisdiction Division (or those who work for both divisions) respectively in the immediate vicinity of both their civil servants and their colleagues from the other department. As a result, the *premises* of the Council of State can contribute to promoting the now growing awareness that ‘various legislators, administrators and jurists are mutually dependent on one another’s qualities’, and to help promote the Council’s objective of, and efforts in, guarding the cohesion of the three powers of state.²⁴

This underscoring of unity was further intensified through the building of a 180-metre-long ‘expressway’ through the entire complex, from Kneuterdijk to Oranjestraat, connecting all of the offices located on it with one another. This expressway forms the central axis of the complex, around which the processes of legislative advice and administrative jurisdiction are carried on. This cannot help but recall the ‘discovery of the street’ by Hippodamus of Milete, which he regarded as the *sine qua non* for a well-ordered polis – together with all of the political connotations which the Greeks associated with that word. It also brings to mind Pierre l’Enfant’s plan for Washington D.C. around the central axis of Pennsylvania Avenue, connecting the White House, as symbol of executive power, with the Capitol Building, as symbol of legislative power. In all of these cases, the unity, cohesion and just equilibrium amongst these three powers found expression through spatial and architectural organisation.

²⁴ *Raad van State. Jaarverslag 2010*, 46.

²⁴ *Raad van State. Jaarverslag 2010*, 46.

Tussen verleden en toekomst

Ik zou daarom niet aarzelen om de nieuwbouw van de Raad van State te karakteriseren als een ‘politiek gebouw’. Architectonisch, in ruimte en steen verwoordt het gebouw de geschiedenis van de Raad van State, als wel dat streven naar eenheid en de juiste balans die men moet zien als de in de geschiedenis tot stand gekomen ‘persoonlijkheid’ van de Raad van State. Maar dit gebouw beperkt zich niet tot een rechtdoen aan het verleden. Het is evenzeer een gebouw van onze eigen tijd en van de toekomst. In scherp contrast tot de behoefte te imponeren – zo karakteristiek voor Versailles! – houdt dit gebouw consequent de menselijke maat aan voor hen die het betreden. De entree is min of meer onopvallend; en de welbewust bescheiden gehouden receptie neemt bij de betreder van het gebouw iedere opwelling weg zich geconfronteerd te zien met machten groter dan hijzelf. De burger die het gebouw bezoekt voor een zaak bij de bestuursrechter ‘hoort’ als het ware het gebouw tegen hem zeggen, dat zijn belangen hier volstrekt *au sérieux* genomen worden en dat hij zijn tegenstander hier ontmoeten zal op voet van volstreckte gelijkheid. En waar transparantie een eerste voorwaarde is voor een openbaar bestuur dat de burger onvoorwaardelijk respecteert, daar komt ook dat tot uitdrukking in het gebouw. Aan de kant van de Parkstraat is een grote glazen wand aangebracht die de voorbijganger de mogelijkheid biedt om diep het gebouw naar binnen te kijken. De suggestie is dat achter die glazen wand alles zich in volkomen openheid en openbaarheid af zal spelen en dat de burger die het gebouw betreedt, weet dat hem het zijne gegeven zal worden. *Iustitia est suum cuique tribuere*. Aldus verenigt het gebouw verleden, heden en toekomst van de Raad van State in zich en een betere materiële garantie voor de toekomst van dit zo bijzondere Hoge College van Staat laat zich niet wensen.

Frank Ankersmit is emeritus hoogleraar intellectuele geschiedenis en geschiedfilosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Hij publiceerde een vijftien tot twintig boeken op de terreinen van de geschiedfilosofie, de politieke theorie en de esthetica en die in verschillende talen vertaald werden. Hij heeft een eredoctoraat in de Letteren van de Universiteit Gent.

Frank Ankersmit is em. professor for intellectual history and philosophy of history at the University of Groningen. He wrote some fifteen to twenty books in the fields of philosophy of history, political theory and aesthetics and that were translated into several languages. He holds an honorary degree of the University of Ghent (Belgium).

Between past and future

It is without hesitation, therefore, that one could characterise the renovated premises of the Council of State as a ‘political structure’. Through architecture, in other words in space and stone, it expresses the history of the Council of State, as well as that pursuit of unity and just equilibrium which must be regarded as the historically evolved ‘personality’ of the Council of State. But the function of these buildings does not end with doing justice to the past: they are, to an equal extent, buildings of our own time, as well as of the future.

However, in stark contrast to the impulse to impress that is so characteristic of the Palace at Versailles, this complex of buildings consistently upholds the principle of human proportions for those who enter it. The entrance itself is quite modest, and the deliberately modest reception area instantly relieves those entering of any impression of being confronted with powers greater than themselves. Those visiting the complex to attend the hearing of a case before the administrative court can ‘hear’ it saying to them that their interests shall be taken entirely *au sérieux*, and that they shall be on an entirely equal footing with any opponent with whom they may be confronted. And here, where transparency forms the basis of a public administration which respects the individual unconditionally, this, too, is reflected architecturally. On the Parkstraat side, a large glass wall enables passers-by to peer deep into the Council’s interior, suggesting that everything which goes on behind the wall does so in complete openness and transparency and that those entering the building can be confident that they will be treated with complete fairness: *Iustitia est suum cuique tribuere*.

In this way, the building unites the past, present and future of the Council of State, and one could not wish for a better tangible guarantee for the future of this High Council of State.

Een voorbeeldig rijksgebouw *An exemplary government building*

Herma de Wijn-van der Meer

De Raad van State is sinds 1983 gehuisvest in het gebouwen-complex aan de Kneuterdijk, de Heulstraat en de Parkstraat. Een grote verbouwing daartoe vond plaats tussen 1978 en 1983 naar het ontwerp van prof. ir. Cornelis Wegener Sleeswijk. Voor 1978 was het Ministerie van Financiën hier ondergebracht. De Raad van State was vóór 1983 verdeeld over verschillende gebouwen in de binnenstad van Den Haag, onder andere op de Mauritskade, het Noordeinde en het Plein. Het complex bestaat uit een drietal rijksmonumenten: het Witte Paleisje, het voormalige huis van de graaf Van Wassenaer Obdam en latere paleis Kneuterdijk, met de daarmee verbonden Balzaal en Gotische zaal, het Huis van Van der Mijle op nummer 22 en de aan de Kneuterdijk 24 gelegen voormalige woning van Johan van Oldebarnevelt; en voorts uit enkele aan de Parkstraat gelegen panden. De Raad van State zetelt daarnaast al enkele eeuwen in een gebouw aan het Binnenhof.

Aanleiding

De uitbreiding van de taak van de Raad van State als hoogste bestuursrechter in Vreemdelingenzaken, ingaande per 1 april 2001, vormde in 1999 de directe aanleiding tot een herbezinning op het complex. Het ensemble van gebouwen huisvestte in 1999 naast de vice-president, 26 staatsraden, 14 staatsraden in buitengewone dienst (i.b.d.) en ongeveer 450 medewerkers. Naast kantoorvertrekken bood het complex zittingszalen, vergader-ruimten en accommodatie van ondersteunende functies. De indeling was die van een cellenkantoor, zonder toepassing van verplaatsbare scheidingswanden en met een geringe flexibiliteit. Daarnaast waren publieks- en werkgebied niet van elkaar gescheiden op een wijze zoals dat bij rechtbanken al sedert 1994 was doorgevoerd. Op het Binnenhof 1 vergaderde wekelijks de Volle Raad; daar was de werkkamer van de vice-president en zetelde, vanuit deze dislocatie, een deel van de Directie Wetgeving. Voorzien was dat het aantal staatsraden i.b.d. en medewerkers vanaf 2001 met minimaal 180 zou toenemen; een kantorenuitbreiding was daarvoor noodzakelijk. Daarnaast bestond de wens om de top van de Raad aan de Kneuterdijk te concentreren en om ook andere functies, zoals zittingszalen en ondersteunende functies, meer ruimte te geven en qua beveiliging aan te laten sluiten bij de huidige rechtbankcomplexen. De opgave omvatte niet alleen een uitbreiding van het complex, maar ook het (toekomstig) gebruik en een herindeling van het bestaande complex. Ten behoeve van de uitbreiding verwierf de Rijksgebouwendienst de panden Parkstraat 10–12 en Oranjestraat 15. Samen met de vier reeds in bezit zijnde panden Parkstraat 2a, 4, 6 en 8 kwam een aaneengesloten terrein van bijna 3.000 m² beschikbaar voor uitbreiding en/of verdichting en intensivering.

Since 1983, the Council of State has been housed in a complex of buildings on The Hague’s Kneuterdijk, Heulstraat and Parkstraat. Between 1978 and 1983, a large-scale programme of renovation of the buildings was carried out, based on a design by Prof Cornelis Wegener Sleeswijk. Prior to 1978, the Ministry of Finance had been housed here. Up to 1983, the offices of the Council of State had been distributed amongst several buildings in the city centre of The Hague, including ones on Mauritskade, Noordeinde and the Plein. The complex is comprised of three national monuments: the White Palace (once the residence of Count van Wassenaer Obdam, later Kneuterdijk Palace, with the adjoining Ballroom and Gothic Hall), the former house of Cornelis van der Mijle at Kneuterdijk 22, and that of Johan van Oldenbarnevelt at Kneuterdijk 24, as well as buildings located on Parkstraat. The Council of State also continues to use premises in the Binnenhof which it has occupied for the past few hundred years.

Introduction

The enlargement in 1999 of the brief of the Council of State, making it the highest administrative court for alien affairs (effective from 1 April 2001), supplied the direct impetus for reappraising the function and status of the complex. In 1999, the ensemble of structures housed, in addition to the offices of the vice-president of the Council of State, 26 state councillors, 14 state councillors in extraordinary service and some 450 other staff. In addition to office space, the complex featured hearing rooms, meeting rooms and accommodation for supporting functions. The complex’s spatial organisation was cellular, without moveable partitions, and had a low degree of flexibility. Public and working spaces were not separated in the manner in which this had already done at court facilities since 1994. The Plenary Council convened weekly at Binnenhof 1; the office of the vice-president as well as a portion of the offices of the Legislation Department were also located at this split site. From 2001, the number of state councillors in extraordinary service, and that of other staff, was expected to increase by at least 180, making enlargement imperative. Added to this were wishes to concentrate the Council’s top echelon at the Kneuterdijk premises and to provide more space for other functions, e.g., courtrooms and supporting functions, as well as to consolidate the security facilities of such functions with those of existing court facilities. The task encompassed not only an enlargement of the complex, but the (future) use and reorganisation of the existing complex, as well. In connection with the enlargement, the Government Buildings Agency acquired the buildings at Parkstraat 10–12 and Oranjestraat 15. Together with the four buildings already in its possession, Parkstraat 2a, 4, 6 and 8, a continuous parcel became available, almost 3000 m² in size, for the purposes of enlargement and/or consolidation.

De **Rijksgebouwendienst als opdrachtgever**

Als huisvestingsdienst van het Rijk beheert de Rijksgebouwendienst duizenden gebouwen, waaronder ruim 350 monumenten.

De monumenten zijn de dragers van de Nederlandse cultuur; ze illustreren de geschiedenis van hun omgeving en hun bewoners. Het Rijk heeft een voorbeeldfunctie. Het monumentenbeleid van de Rijksgebouwendienst is er daarom op gericht om de monumentale gebouwen in gebruik en vitaal te houden en zoveel als mogelijk toegankelijk te maken voor het publiek.

Het monumentenbestand van het Rijk in Den Haag illustreert dat beleid met de gebouwen rond het Binnenhof, het Buitenhof en het Plein.

Het beleid van het Rijk is om inspirerende architectuur tot stand te brengen en zorgvuldige restauraties uit te voeren. Architectuur en monumentenzorg liggen dicht bij elkaar. Het creëren van architectuur is een culturele daad en monumenten vormen de top, de kroonjuwelen van de architectuur tot nu toe. Elk gebouw bezit een cultuurhistorische dimensie, los van een monumentale status. Bij restauraties gaat het erom de specifieke structuur zichtbaar te laten zijn en karakteristieke materialisering en detaillering te herstellen en/of te interpreteren.

Monumenten

De huisvesting van de Raad van State vormt een bijzonder ensemble van monumentale gebouwen in de Haagse binnenstad. De gebouwen aan de Kneuterdijk illustreren een karakteristiek stadsgezicht met een duidelijke symbolische waarde. De panden Kneuterdijk 22–24 werden in 1610 gekocht door landsadvocaat Johan van Oldebarnevelt, die zelf woonde op nummer 24. Het hoekpand dat hij voor zijn zoon liet bouwen werd vanwege de verbreding van de Parkstraat in 1870 gehalveerd en vervolgens een eeuw later, 1978, volledig afgebroken. Kneuterdijk 22 werd bewoond door zijn dochter Maria en zijn schoonzoon Cornelis van der Mijle. Het Witte Paleisje, ontworpen door Daniël Marot, dateert van 1716 en was sinds 1816 het woonhuis van kroonprins Willem, de latere koning Willem II. Het ligt in het voormalige Oude Hof gebied, waarin ook Paleis Noordeinde nog herkenbaar is.

De huidige monumenten zijn in de loop der eeuwen vele malen verbouwd en uitgebreid. Nog recent, tijdens de verbouwing rond 1980, zijn karakteristieke bouwdelen verloren gegaan en vervangen door minder tijdgebonden architectuur, vanuit de opvatting dat contrasten moesten worden voorkomen. Het huidige ensemble manifesteert zich daardoor als een optelsom van vele verbouwingen, ad hoc oplossingen en veilige detailleringen en kleurstellingen, die de oorspronkelijke kenmerken doen vervagen. De monumenten zijn toch duurzame gebouwen gebleken.

The Government Buildings Agency as commissioning authority
Creating architecture is a cultural act, and architectural monuments form the pinnacle, the crown jewels as it were, of architectural achievement up to the present. All buildings possess a culture-historical dimension, regardless of whether they are monuments; the aim in restoring them is to make their specific structure visible and/or to interpret their characteristic materialisation and detailing.

As the national government’s housing service, the Government Buildings Agency manages thousands of buildings, including more than 350 monuments. These monuments are carriers of Dutch culture, illustrating the history of both their locations and their occupants. For this reason, it is the Agency’s policy to keep such buildings vital and in use and make them as publicly accessible as possible. The structures located in The Hague falling within this category exemplify this policy, important examples being those around the Binnenhof, the Buitenhof and the Plein. Architecture and the preservation of monuments are intimately connected, and it is government policy both to realise inspiring architecture and to execute careful and precise restorations of existing structures.

Monuments

The buildings housing the Council of State form a unique ensemble of monuments in The Hague’s city centre. The buildings on Kneuterdijk comprise a characteristic urban view with clear symbolic value. The buildings Kneuterdijk 22–24 were purchased in 1610 by land’s advocate Johan van Oldenbarnevelt, who himself resided at No. 24. In connection with the widening of Parkstraat, the corner building he had built for his son was, in 1870, divided in two and, a century later, in 1978, entirely demolished. Kneuterdijk 22 was occupied by Van Oldenbarnevelt’s daughter, Maria, and his son-in-law, Cornelis van der Mijle. The White Palace, designed by Daniël Marot, dates from 1716 and was, from 1816, the residence of Crown Prince William, the later King William II. It is located in the former Oude Hof area, from which Noordeinde Palace is also visible.

Through the centuries, these monuments have undergone several renovations and enlargements, including in the recent past. Based on the principle of avoiding contrast, characteristic architectural elements were removed and replaced with less authentic architecture during the renovation carried out around 1980. Thus, the present ensemble can be regarded as the end-product of a series of renovations, ad hoc fixes and ‘safe’ details and choices of colour which combine to diminish the clarity of the architecture’s original features. Nevertheless, these monuments have proven them-

Al eeuwen hebben zij sterk verschillende gebruikers gehuisvest en nog steeds zijn functionele wijzigingen mogelijk, die juist de karakteristiek kunnen versterken.

De opgave hier was om de verschillende monumenten tot hun recht te laten komen en om het totale complex van bestaande en nieuwe gebouwen een heldere structuur te geven.

Ambitie

Gelet op de unieke locatie en het karakter van het ensemble van gebouwen zijn hoge eisen gesteld aan het toekomstperspectief en aan de toekomstige architect. Rijksbouwmeester Wytze Patijn heeft geadviseerd om de architect te kiezen op basis van zijn conceptuele benadering van en visie op de opgave. Een keuze op basis van een schetsontwerp is in deze situatie terzijde geschoven, omdat een ontwerpfase in competitieverband de dialoog tussen gebruiker en architect mist. Van belang is dat aan de architectenkeuze een conceptuele visie ten grondslag ligt, die in een later stadium met de gebruiker tot een ontwerp leidt, en niet een schetsontwerp, waarin de architect zonder overleg met de gebruiker al ontwerpkeuzes heeft gemaakt. Samen met de Raad van State heeft Patijn de ambitie geformuleerd bij de ontwerpopgave. Van belang was om een architect te kiezen met ervaring met complexe binnenstedelijke situaties, met gevoel voor de positie en de problematiek van de opdrachtgever en met affiniteit met een statige maar ingetogen waardigheid van gebouwen.

Rol Rijksbouwmeester

De Rijksbouwmeester is de eerste adviseur van de Rijksgebouwendienst en de minister waaronder de Rijksgebouwendienst sorteert op het gebied van architectuur, vanuit een onafhankelijke positie. Een Rijksbouwmeester wordt meestal voor een periode van vier jaar benoemd. Hij bewaakt en stimuleert de architectonische waarde van rijksgebouwen, de stedenbouwkundige inpassing, de kwaliteit van de monumentenzorg en de toepassing van beeldende kunst. Daartoe draagt hij onder andere architecten en beeldend kunstenaars voor bij bouwopgaven. Daarnaast adviseert de Rijksbouwmeester gevraagd en ongevraagd de regering op het gebied van stedenbouw, monumenten, architectuur (beleid) en beeldende kunst. Tot slot vervult de Rijksbouwmeester een centrale functie bij de voorbereiding en uitvoering van het rijksarchitectuurbeleid. De Rijksbouwmeester is een betrekkelijk jong instituut vergeleken met de Raad van State. Hij is de regelrechte opvolger van Jean Thomas Thibault, die in 1806 door Lodewijk Napoleon is benoemd als ‘Architect des Konings’. Thibault wordt daarmee beschouwd als de stamhouder van het rijksbouwmeesterschap.

selfs to be robust. Although they have been home to strongly contrasting occupants over the centuries, there were still sufficient opportunities for functional interventions to help illuminate their characteristic qualities. The task was now to do justice to the different monuments and give a clear structure to the entire complex of existing buildings as well as those as yet to be built.

Objective
Due to the unique location and character of the ensemble of buildings, strict requirements were placed on both their future perspectives and future architects. In cooperation with the Council of State, chief government architect Wytze Patijn formulated the task objective involved in the selection of an architecture firm. He favoured an approach whereby an architecture firm would be selected on the basis of its conceptual vision, with the production of a design (in consultation with the user) being consigned to a later phase in the process. The idea of making a selection on the basis of a preliminary design was shelved, as a design phase in a competition context provides no opportunity for a dialogue between the user and the architect, with the resulting preliminary designs embodying design choices which the architect has made without the input of the user. An additional priority was that the architecture firm ultimately selected should have expertise and experience with complex city-centre situations, combined with an understanding of the challenges faced by the commissioning authority, as well as an affinity with buildings of an imposing, yet introverted character.

Role of the chief government architect

The chief government architect is the primary adviser to the Government Buildings Agency and to the minister to whom the Government Buildings Agency reports on architectural matters. The position of chief government architect is independent in character and is typically for a period of four years. The chief government architect monitors and stimulates the architectural quality of government buildings and their integration in the urban context, the quality of monument preservation and the deployment of visual art. He/she also has the option to recommend architects, visual artists and others in this connection. Further, (on request) he/she advises the government on urban design, monuments, architecture, architectural policy and visual art. Finally, the chief government architect plays a central role in preparing and implementing national architectural policy. In comparison to the Council of State itself, the position of chief government architect is quite a young institution. All chief government architects can be regarded as successors to Jean Thomas Thibault, appointed royal architect in 1806 by Louis Bonaparte.

Architectenkeuze

Op grond van Europese regelgeving was de Rijksgebouwendienst als opdrachtgever gehouden de architect te kiezen op basis van een Europese aanbestedingsprocedure. Daartoe zijn, gerelateerd aan de ambitie bij de opgave, zes architectenbureaus geselecteerd en op 16 november 1999 uitgenodigd om deel te nemen aan de gunningsfase. Deze bureaus waren: Merkx + Girod te Amsterdam, Van den Broek & Bakema te Rotterdam, Diederer Dirrix van Wylick te Eindhoven, Atelier PRO te Den Haag, UN Studio te Amsterdam en Mecanoo te Delft. De Europese regelgeving biedt als gunningscriterium: de economisch voordeligste aanbidding. Uitgaande van een gelijke honorariumregeling voor iedere architect is dit gunningcriterium nader ingevuld als het oordeel van de Rijksbouwmeester over de kwaliteit van de visie van de verschillende architecten op gebied van architectuur en stedenbouw. In de regel formuleert de Rijksbouwmeester zijn voordracht aan de opdrachtgever, de Rijksgebouwendienst, gehoord hebbende de beoordelingscommissie.

De voor dit project benoemde beoordelingscommissie hanteerde als criteria voor de bepaling van de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit de reactie van een architect op een aantal aandachtspunten en zijn geschiktheid voor de opgave in relatie tot ambitie, kennis, conceptuele kwaliteit en bureaubezetting. De beoordelingscommissie bestond uit Herman Tjeenk Willink, vice-president van de Raad van State, Harry Vink, directeur van de Directie 's-Gravenhage e.o. van de Rijksgebouwendienst, Wytze Patijn, voorzitter van de commissie en Herma de Wijn, secretaris.

De besluitvorming over de architectenkeuze is gebaseerd op de presentaties van de architecten aan de beoordelingscommissie, op 13 januari 2000, als beknopte reactie op onder meer de volgende aandachtspunten: de visie op de locatie en de stedenbouwkundige context, de visie op en ervaring met de logistiek bij complexe gebouwen, de visie op en ervaring met hoogwaardig interieurontwerp in relatie tot monumentale gebouwen en tot de bouwfysische aspecten van het binnenmilieu en de visie op de bijdrage van een ruimtelijke structuur aan de samenwerking tussen mensen en op de organisatie.

De beoordelingscommissie heeft zijn waardering uitgesproken voor de wijze waarop de zes architecten zich in de opgave hebben verdiept en hun visies hebben gepresenteerd. De commissie constateerde duidelijke verschillen in de analyse van de locatie, de conceptuele benadering van het project, de oplossingsrichting voor het hergebruik van de aangekochte panden aan de Parkstraat, de visie op de organisatie en de aanpak van het project. De beoordelingscommissie was van mening dat Merkx + Girod

Choice of architecture firm

Pursuant to European legislation, the Government Buildings Agency was, as commissioning authority, required to select an architect on the basis of a European tendering procedure. In this connection, six architectural practices deemed suitable for the task objective were shortlisted, and, on 16 November 1999, invited to take part in the awarding phase. These were: Merkx + Girod, Amsterdam; Van den Broek & Bakema, Rotterdam; Diederer Dirrix van Wylick, Eindhoven; Atelier PRO, The Hague; UN Studio, Amsterdam; and Mecanoo, Delft. As a criterion for such commissions, the relevant European legislation mentions only: the economically most advantageous tender. With a uniform compensation scheme for each architecture firm as a starting point, this criterion was supplemented with that of the chief government architect's judgement as to the quality of the vision of the different firms in the areas of architecture and urban design. As a rule, the chief government architect formulates his/her recommendations and in turn presents them to the commissioning authority, the Government Buildings Agency.

In judging architectural and urban design quality, the project's evaluation committee employed as criteria how architects dealt with a number of points of attention, as well as their suitability for the task in terms of vision, knowledge, conceptual quality and staff. The committee was comprised of Herman Tjeenk Willink, vice-president of the Council of State, Harry Vink, director of the Government Buildings Agency's office for The Hague and environs, Wytze Patijn, chair of the committee, and Herma de Wijn, secretary. The shortlisted architecture firms were invited to make their presentations on 13 January 2000, in the form of concise commentary with regard to the following points of attention (amongst others): vision in respect of the location and urban design context, vision and experience in respect of the logistics for complex buildings, vision and experience in respect of high-value interior design for monuments and the building-physics aspects of interior environments, vision in respect of the potential contributions of spatial structures to social cooperation, and vision in respect of organisation.

The evaluation committee expressed its appreciation for how the six architecture firms had immersed themselves in the task, and had presented their visions. The committee observed clear differences as to analysis of the location, conceptual approach to the project, approach to the reuse of the purchased buildings on Parkstraat, organisational vision and overall approach. The evaluation committee found that Merkx + Girod had a convincing approach to, and feel for, the project, both in their attention to the context

een overtuigende benadering en gevoel voor de opgave liet zien, zowel in de aandacht voor de context als voor de elementen van het huidige complex. De stevigheid van de voorbeelden, de creativiteit en vindingrijkheid gaven daarin de doorslag. De gepresenteerde visie gaf vertrouwen in een conceptuele en creatieve aanpak van de opgave, met aandacht voor bestaande kwaliteiten en een dialoog met de gebruiker. Gehoord van mening van de beoordelingscommissie heeft de Rijksbouwmeester Merkx + Girod te Amsterdam voorgedragen als architect voor de renovatie en uitbreiding van het gebouwencomplex van de Raad van State.

Keuze beeldend kunstenaars

Op het moment dat de contouren van het ontwerp voor de uitbreiding van het complex gestalte kregen, is de toepassing van de Percentageregeling Beeldende Kunst gestart. De percentageregeling vindt haar oorsprong in een ministerraadsbesluit uit 1951; een percentage van de bouwsom van representatieve overheidsgebouwen moest worden besteed aan decoratieve aankleding. Sinds die tijd is de relatie tussen architectuur en beeldende kunst vanuit verschillende perspectieven vormgegeven. Centraal staat het versterken van het culturele en representatieve karakter van het openbare gebouw en het stimuleren van eigentijdse kunst. Aanvankelijk stond de integratie van architectuur en beeldende kunst symbool voor culturele eenheid. Later manifesteerde de beeldende kunst zich meer als autonome kunst. Tegenwoordig zoekt de kunst de symboliek van een organisatie op door de specifieke gebouwen en gebruikers te verbinden.

Procedure

De procedure om door middel van de percentageregeling bij rijksgebouwen beeldende kunst tot stand te brengen is vanaf 1970 door de Rijksgebouwendienst geprofessionaliseerd. Als vooruitgeschoven post van de Rijksbouwmeester heeft de adviseur beeldende kunst tot taak om bij een bouwopgave de totstandkoming van beeldende kunst te faciliteren. Daartoe behoort niet alleen de voorbereiding van de keuze van een beeldend kunstenaar, maar ook de begeleiding van het ontwerp- en uitvoeringstraject van de beeldende kunst. Allereerst is op basis van het bouwbudget van de Raad van State bepaald welk bedrag voor beeldende kunst beschikbaar was. Vervolgens heeft Rijksbouwmeester Wytze Patijn zijn adviseur beeldende kunst opdracht gegeven om een kunstcommissie samen te stellen, om met deze commissie vanuit de ambitie bij deze opgave tot een opdrachtformulering voor de kunst te komen en om op basis van een selectie van geschikte beeldend kunstenaars tot een keuze te komen.

and to the elements of the existing complex. The robustness of their examples, as well as their creativity and inventiveness played the decisive role. The vision they presented inspired trust in their conceptual and creative approach to the task, which emphasised existing qualities and a dialogue with the user. Having considered the opinions of the evaluation committee, the chief government architect nominated architecture firm, Merkx + Girod, Amsterdam, to be entrusted with the renovation and enlargement of the building complex of the Council of State.

Choice of visual artists

The percentage scheme for visual art came into play from the moment that the design for enlargement of the complex began to take shape. The Percentage Scheme traces its origins to a resolution of the Dutch cabinet in 1951 stipulating that a percentage of the total building costs for representative government buildings be devoted to decoration. Since then, the relationship between architecture and visual art has been ‘designed’ from a variety of perspectives. Since its inception, the scheme's primary objectives have been to intensify the cultural and representative character of public buildings and to stimulate the production of works of art. Initially, the integration of architecture and visual art stood for cultural unity. Later, visual art came to be approached more as autonomous art. Today, such works of art seek to underscore the symbolism of an organisation by connecting the buildings in question with their users.

Procedure

In 1970, the Government Buildings Agency began professionalising the procedure for commissioning works of visual art for government buildings under the Percentage Scheme. As an initial step, the sum available for visual art within the Council of State's construction budget was determined. In turn, the chief government architect instructed his visual art adviser to designate an art committee for the purposes of arriving at a task formulation for art based on the relevant project's task objective, and of selecting suitable visual artists from a shortlist. The visual art adviser is entrusted with the task of facilitating the commissioning and realisation of visual art in connection with construction projects. His/her activities include not only selecting visual artists, but also overseeing the relevant design and execution phases. In connection with the present project, Herman Tjeenk Willink, vice-president of the Council of State, and the state councillors, Claire Ligtelijn-van Bilderbeek, Jan Maarten Boll, Bart Jan van Ettekoven and Kees Schuyt (Phase 2), sat on the committee on behalf of the Council of State. Architect Evelyne Merkx sat on the committee on behalf of Merkx + Girod. In Phase 1, the Government Buildings Agency was

Namens de Raad van State namen Herman Tjeenk Willink, vice-president van de Raad van State en de staatsraden Claire Ligtelijn-van Bilderbeek, Jan Maarten Boll, Bart Jan van Ettekoven en Kees Schuyt (fase 2) deel aan de kunstcommissie. Architect Evelyne Merkx zat namens Merkx + Girod in de kunstcommissie. Bij fase 1 werd de Rijksgebouwendienst vertegenwoordigd door Louise Attema, bij fase 2 door Paul Hoppenbrouwers. Theo Tegelaers en Tanja Karreman waren de adviseurs beeldende kunst namens de Rijksbouwmeester voor respectievelijk fase 1 en fase 2.

Ambitie

Als ambitie is geformuleerd, kort en bondig, om kunst van internationale allure tot stand te brengen, die respect toont voor de monumentale status van de gebouwen. De ambitie is nader toegelicht met de kenmerken tijdloos, functioneel niet beperkend, een relatie met het gebouw aangaand, een sterke heldere conceptuele grondslag en subtiel en esthetisch. Gerelateerd aan de uniciteit en monumentaliteit van het complex heeft de Rijksbouwmeester geadviseerd om geschikte kunstenaars te selecteren op basis van hun oeuvre.

Mede ter voorbereiding van de opdrachtformulering voor de nieuwe beeldende kunst is een analyse van de bestaande kunstcollectie vervaardigd; de uitbreiding van het complex en de vernieuwde lay-out van de bestaande gebouwen, binnenplaatsen en tuinen noodzaakten hiertoe. Van oudsher kent de Raad van State een rijke kunstcollectie; variërend van schilderijen uit de nalatenschap van Anna Paulowna tot antiek meubilair, diverse objecten en kunst die nauw met de structuur en architectuur zijn verbonden. De kunstcommissie heeft nauwkeurig aangegeven waar welke bestaande kunst het best tot zijn recht zou komen. Als gevolg van de gewijzigde structuur en context zullen niet alle onderdelen van de collectie een tweede leven krijgen in en bij de huisvesting van de Raad van State.

Op basis van de analyse zijn de locaties en de opdrachtformuleringen voor de nieuwe kunst opgesteld in de uitbreiding van het complex aan de Parkstraat en Oranjestraat (fase 1) en in de heringedeelde en gerestaureerde bestaande gebouwen aan de Kneuterdijk (fase 2).

Kunstproject fase 1, Job Koelewijn

Fase 1 bestaat voornamelijk uit kantoorruimten en is niet toegankelijk voor publiek. De lange open gang tussen de behouden voorkamers van de panden aan de Parkstraat en de vervangende nieuwbouw aan de achterzijde is aangemerkt als de uitgelezen plek voor nieuwe beeldende kunst. Deze ‘snelweg’ is de meest betekenisvolle architectonische ingreep in de uitbreiding en

represented by Louise Attema, and in Phase 2 by Paul Hoppenbrouwers. Theo Tegelaers and Tanja Karreman were the visual art advisers on behalf of the chief government architect in Phases 1 and 2, respectively.

Objective

Put succinctly, the project’s objective with regard to visual art was formulated as follows: to commission work of international significance which will do justice to the monumental status of the buildings involved. This objective was supplemented with the inclusion of such qualifications as: timelessness, an absence of functional constraints, a connection to the building involved, a strong and clear conceptual basis, as well as the presence of indefinable, subtle aesthetic qualities. The chief government architect’s advice was that suitable artists be selected on the basis of their oeuvres, with the uniqueness and monumental status of the complex as a starting point. In preparing the task formulation for the art works to be commissioned, an analysis was produced of the complex’s existing art collection, necessitated by, amongst other things, the new layout for the existing buildings, courtyards and gardens, and the enlargement of the complex. Since its creation, the Council of State has possessed a rich and varied art collection, ranging from paintings from the estate of Anna Paulowna to antique furniture and various other objets d’art and works which, in terms of structure and architecture, have been closely related to their display locations. The art committee drew up precise instructions as to precisely where these works could best be displayed. As a consequence of the changes to be made to both structure and context, not every work in the collection was, however, selected for a ‘second life’ in the Council’s new home. Based on the above-mentioned analysis, both the locations and task formulations for the works to be commissioned were incorporated in the enlargement plans for both the portion of the complex on Parkstraat and Oranjestraat (Phase 1) and the reorganised and restored existing structures on Kneuterdijk (Phase 2).

Phase 1, Job Koelewijn project

Phase 1 primarily concerned office space that is not accessible to the public. The long open passage between the restrained antechambers of the buildings on Parkstraat and the supplementary new structure behind these was indicated as the optimum location for a new work of visual art. The most significant of all the architectural interventions made in the enlargement project, this ‘expressway’ fulfils the important function of bridging a gap in time as it passes from old to new. Having been backed by a consensus amongst the committee members, chief government architect Jo Coenen in 2004 nominated Job Koelewijn for this commission.

represented by Louise Attema, and in Phase 2 by Paul Hoppenbrouwers. Theo Tegelaers and Tanja Karreman were the visual art advisers on behalf of the chief government architect in Phases 1 and 2, respectively.

Objective

Put succinctly, the project’s objective with regard to visual art was formulated as follows: to commission work of international significance which will do justice to the monumental status of the buildings involved. This objective was supplemented with the inclusion of such qualifications as: timelessness, an absence of functional constraints, a connection to the building involved, a strong and clear conceptual basis, as well as the presence of indefinable, subtle aesthetic qualities. The chief government architect’s advice was that suitable artists be selected on the basis of their oeuvres, with the uniqueness and monumental status of the complex as a starting point. In preparing the task formulation for the art works to be commissioned, an analysis was produced of the complex’s existing art collection, necessitated by, amongst other things, the new layout for the existing buildings, courtyards and gardens, and the enlargement of the complex. Since its creation, the Council of State has possessed a rich and varied art collection, ranging from paintings from the estate of Anna Paulowna to antique furniture and various other objets d’art and works which, in terms of structure and architecture, have been closely related to their display locations. The art committee drew up precise instructions as to precisely where these works could best be displayed. As a consequence of the changes to be made to both structure and context, not every work in the collection was, however, selected for a ‘second life’ in the Council’s new home. Based on the above-mentioned analysis, both the locations and task formulations for the works to be commissioned were incorporated in the enlargement plans for both the portion of the complex on Parkstraat and Oranjestraat (Phase 1) and the reorganised and restored existing structures on Kneuterdijk (Phase 2).

Phase 1, Job Koelewijn project

Phase 1 primarily concerned office space that is not accessible to the public. The long open passage between the restrained antechambers of the buildings on Parkstraat and the supplementary new structure behind these was indicated as the optimum location for a new work of visual art. The most significant of all the architectural interventions made in the enlargement project, this ‘expressway’ fulfils the important function of bridging a gap in time as it passes from old to new. Having been backed by a consensus amongst the committee members, chief government architect Jo Coenen in 2004 nominated Job Koelewijn for this commission.

represented by Louise Attema, and in Phase 2 by Paul Hoppenbrouwers. Theo Tegelaers and Tanja Karreman were the visual art advisers on behalf of the chief government architect in Phases 1 and 2, respectively.

Objective

Put succinctly, the project’s objective with regard to visual art was formulated as follows: to commission work of international significance which will do justice to the monumental status of the buildings involved. This objective was supplemented with the inclusion of such qualifications as: timelessness, an absence of functional constraints, a connection to the building involved, a strong and clear conceptual basis, as well as the presence of indefinable, subtle aesthetic qualities. The chief government architect’s advice was that suitable artists be selected on the basis of their oeuvres, with the uniqueness and monumental status of the complex as a starting point. In preparing the task formulation for the art works to be commissioned, an analysis was produced of the complex’s existing art collection, necessitated by, amongst other things, the new layout for the existing buildings, courtyards and gardens, and the enlargement of the complex. Since its creation, the Council of State has possessed a rich and varied art collection, ranging from paintings from the estate of Anna Paulowna to antique furniture and various other objets d’art and works which, in terms of structure and architecture, have been closely related to their display locations. The art committee drew up precise instructions as to precisely where these works could best be displayed. As a consequence of the changes to be made to both structure and context, not every work in the collection was, however, selected for a ‘second life’ in the Council’s new home. Based on the above-mentioned analysis, both the locations and task formulations for the works to be commissioned were incorporated in the enlargement plans for both the portion of the complex on Parkstraat and Oranjestraat (Phase 1) and the reorganised and restored existing structures on Kneuterdijk (Phase 2).

Phase 1, Job Koelewijn project

Phase 1 primarily concerned office space that is not accessible to the public. The long open passage between the restrained antechambers of the buildings on Parkstraat and the supplementary new structure behind these was indicated as the optimum location for a new work of visual art. The most significant of all the architectural interventions made in the enlargement project, this ‘expressway’ fulfils the important function of bridging a gap in time as it passes from old to new. Having been backed by a consensus amongst the committee members, chief government architect Jo Coenen in 2004 nominated Job Koelewijn for this commission.

overbrugt door zijn beloop langs oud en nieuw een kloof in de tijd. Op basis van consensus heeft Rijksbouwmeester Jo Coenen in 2004 Job Koelewijn voorgedragen als beeldend kunstenaar. De vijf ronddraaiende ramen zijn een voorbeeld van hedendaagse, in de architectuur geïntegreerde, kunst. Tegelijkertijd speelt het kunstwerk op subtiële wijze met de gebruikers van het gebouw. Langs de lange zijde van de ‘snelweg’ bieden de ramen een voortdurende beweging, die je nauwelijks kunt waarnemen maar die er toch is. Vanuit de aangrenzende kantoren spelen de ramen met het idee van wikken en wegen en wisselende perspectieven.

Kunstproject fase 2, Joseph Kosuth

Fase 2 omvat het Wegener Sleeswijk complex en de historische panden aan de Kneuterdijk met het Witte Paleis die nu door een nieuwe ruimtelijke structuur onderling met elkaar verbonden zijn. Het publieksgerichte karakter van de gebouwen leidt tot de wens om een ruimtelijk en naar buiten gericht kunstwerk te realiseren, dat het instituut Raad van State op terughoudende wijze zichtbaar maakt. Als opgave is geformuleerd om, mogelijk door gebruik van taal en met subtiële middelen, zowel de staatkundige continuïteit van de Raad te verbeelden als de eenheid en zekerheid die de Raad wil creëren. Het kunstwerk zou zichtbaar moeten zijn vanaf de straat en vanuit de publieksruimten; de Franse tuin is hiervoor als de meest geschikte plaats aangemerkt. In 2007 heeft Rijksbouwmeester Mels Crouwel Joseph Kosuth voorgedragen, één van de grondleggers van de conceptuele kunst. Doorslaggevend daarvoor was dat zijn oeuvre zich kenmerkt door het gebruik van taal in relatie tot monumentale gebouwen en hun context.

Joseph Kosuth heeft een zevental axioma’s in neonletters ontworpen, die voortkomen uit het werk *Ethica* van de 17de-eeuwse filosoof Baruch de Spinoza. De in het Nederlands vertaalde grondstellingen zijn fysiek bevestigd aan de gevels rondom de Franse tuin en verbeelden en verhelferen de symboliek van de locatie en de gebruiker.

Klaar voor de toekomst

De Raad van State heeft in juni 2011 het complex aan de Kneuterdijk weer in gebruik genomen. Koningin Beatrix, Voorzitter van de Raad van State, heeft op 5 oktober 2011 het gebouw geopend. De Raad van State krijgt met de renovatie en uitbreiding van dit historische complex een waardige huisvesting voor de toekomst.

Koelewijn’s work, whose five rotating windows subtly interact with the buildings users, is exemplary for contemporary art integrated into architecture. Along the expressway’s long side, the windows exhibit a just barely perceptible perpetual motion. To those in the adjoining offices, the windows allude to both weighing one’s words and changing perspectives.

Phase 2, Joseph Kosuth project

Phase 2 concerned the Wegener Sleeswijk complex and the historic buildings on Kneuterdijk, including the White Palace, which are now all connected to one another by means of a new spatial structure. The public character of the buildings led to the desire for a spatial and outwardly directed work, which would add to the Council’s recognisability, but do so with the appropriate reserve. The resulting task formulation called for a work which would visualise both the political continuity of the Council and the unity and security with whose ensuring it is charged, possibly through the use of text or other subtle means. One requirement was for the work to be visible from both the street and the public spaces; the French garden was indicated as the most suitable location. In 2007, chief government architect Mels Crouwel nominated Joseph Kosuth, one of the founders of conceptual art, for this commission. Decisive in his nomination was the fact that Kosuth’s works feature the use of text as it relates to monumental buildings and their context. Joseph Kosuth designed seven neon versions of axioms from ‘Ethics’, by the 17th-century Dutch philosopher, Baruch de Spinoza. The axioms, in a Dutch translation, are physically attached to the façades which surround the French garden, thus illustrating and clarifying the symbolism of both location and user.

Ready for the future

The Council of State returned to the complex on Kneuterdijk in June 2011. Its official opening, by Queen Beatrix, chair of the Council of State, took place on 5 October 2011. With the renovation and enlargement of this historic complex, the Council of State has been given a fitting home for the future.

Op detailniveau komt alles samen Everything comes together in the details

Kirsten Schipper

Tot op de laatste schroef is alles uitgetekend. Alle materialen zijn uitgeteerd, elk onderdeel uitgewerkt. Meubels zijn in miniatuurversie nagebouwd en in maquettes 1 op 1 gezet. Alles is tot in detail voorbereid, op ieder schaalniveau. Dit is de werkwijze van het multidisciplinaire Merkk + Girod architecten.

Het werk van Merkk + Girod wordt gekenmerkt door een grote coherentie tussen de ruimte en haar invulling; een analytische benadering van de ontwerpogave wordt gecombineerd met een grote liefde voor detail, materiaal, kleur, samenhang, kwaliteit en elegantie. Bij opgaven op het terrein van hergebruik is nauwelijks uit te maken waar het interieur begint en de architectuur ophoudt. Historische gebouwen als het Concertgebouw Amsterdam, boekwinkel Selexys in de middeleeuwse Dominicaner kerk in Maastricht en het stadhuis Rotterdam tonen de mogelijkheden van monumenten in veranderende omstandigheden en gelden als voorbeeldstellend. Met respect voor de bestaande kwaliteiten zijn hedendaagse ruimten ontstaan. Nieuwe toevoegingen zijn als zodanig herkenbaar; contrasten tussen oud en nieuw waar nodig versterkt. Volgens Evelyne Merkk en Patrice Girod *blijven monumenten alleen in leven als ze blijven groeien*.

De huisvesting van de Raad van State geeft een compleet beeld van de kracht van het bureau. Alle facetten, van ruimtelijke beleving tot materiaalgebruik, verlichting en grafische vormgeving, zijn consistent toegepast. Architectuur en interieurarchitectuur gaan volledig samen.

Een nieuwe ruimtelijke structuur

Het weekblad *Katholieke Illustratie* omschrijft in 1954 Kneuterdijk 22 (het toenmalige adres van het Ministerie van Financiën) als het *wonderlijkste departementsgebouw van Den Haag* omdat het een labyrint was geworden *waar zelfs een minister in kon verdwalen*. De oorspronkelijke gebouwen waren naar elkaar doorgebroken en omdat de verdiepingen op verschillende hoogtes lagen met elkaar verbonden door trapjes. Architect Wegener Sleeswijk verbindt in 1978 – 1983 het Witte Paleis en de huizen Van der Mijle en Van Oldenbarnevelt. Samen met de nieuwbouw worden de panden aaneengekoppeld tot de huisvesting van de Raad van State. De verschillende verbouwingen en doorbraken in de loop van de eeuwen hebben de interne ruimtelijke structuur geen goed gedaan. De uitgestrektheid van het complex en de vele hoogteverschillen, waardoor er grote loopafstanden zijn, maken interactie en communicatie lastig.

Merkk + Girod heeft de aaneenschakeling van verschillende gebouwen, tijden, hoogtes, dieptes, publieke, openbare en semi-openbare gebieden van binnenuit benaderd. De interessante mengelmoes, de historische ketting – een combinatie van

Everything down to the smallest screw is designed. All materials were tested, each component elaborated. Furniture was made in miniature and examined in 1:1 mock-ups. Everything was prepared meticulously, at every scale. This is the way that multi-disciplinary firm Merkk + Girod architects works.

A high level of coherency between the space and its furnishing marks the work of Merkk + Girod. The office combines an analytical approach to the job at hand with a great love of details, materials, colours, relationships and elegance. When it comes to renovation work it is almost impossible to say where architecture ends and interior begins. Historical buildings such as the Concertgebouw Amsterdam, the Selexys bookshop in the medieval Dominican church in Maastricht and the Rotterdam City Hall illustrate the capacity of monuments to accommodate changing conditions and serve as examples. Contemporary spaces have been created with respect for existing qualities. New additions are recognisable as such, and contrasts between old and new are strengthened where necessary. According to Evelyne Merkk and Patrice Girod ‘monuments can only survive if they continue to grow’.

The premises occupied by the Council of State presents a comprehensive picture of the strength of the office. All facets, from spatial experience to the use of materials, illumination and graphics, are treated consistently. Architecture and interior architecture work in complete harmony.

A new spatial structure

In 1954 the *Katholieke Illustratie* weekly magazine described the premises at Kneuterdijk 22 (the then address of the Ministry of Finance) as the ‘the most peculiar ministry building in The Hague’ because it had turned into a labyrinth ‘in which even the minister himself could lose his way’. Flights of stairs connected the original buildings to one another because of the height differences between the floors.

In the period 1978 – 1983 the architect Wegener Sleeswijk joined the White Palace of the Van der Mijle and Van Oldenbarnevelt houses. Together with the new volume, the different buildings were connected to one another to create the complex that houses the Council of State. However, the various refurbishment projects and connecting pieces carried out and built over the centuries have taken their toll on the interior spatial arrangement. The vastness of the complex and the many height differences, necessitating long walks to get from place to place, made interaction and communication difficult.

Merkk + Girod has approached the succession of different buildings, periods, heights and depths, as well as public and semi-public areas, from inside out. The designers have seized upon and

17de- tot en met 20ste-eeuwse panden – heeft Merx + Girod uitgebuit en versterkt. Resultaat: een licht en overzichtelijk complex, dat staat verankerd in zijn omgeving. Nieuwbouw en monumenten gaan naadloos in elkaar over. Het ontwerp is gebaseerd op transparantie en overzicht.

De eerste fase: samenvoegen en uitbreiden

De ingreep van Merx + Girod is ingenieus. Als eerste zijn de 19de-eeuwse panden aan de Parkstraat samengevoegd (100 meter) en ongeveer in het midden, net voor de trappenhuisen, ‘doorgezaagd’. De monumentale gevels en alle oorspronkelijke kamers direct aan de straatzijde, circa 5 meter, zijn behouden. De rommelige en onoverzichtelijke achterkanten van de panden zijn gesloopt en vervangen door een nieuw gebouw. Deze nieuwbouw heeft een kamvormige structuur in aansluiting op de historische stedenbouwkundige context; de bebouwing in dit deel van Den Haag is informeel en getand. De 14 meter diepe plint (Belgisch hardsteen) met entree, receptie en ondersteunende diensten heeft twee verdiepingen. Dwars op de lengterichting zijn vier kantoorvleugels geplaatst, waarvan twee overkragend. Aan de gangzijde van deze blokken zijn, in een strook, de ondersteunende functies geplaatst (pantry, print/kopieervoorzieningen, toiletten, techniek). Het werken in groepen wordt door deze ‘zelfstandige’ lobben ondersteund. De open ruimtes met zitgelegenheden tussen de lobben doen dienst als informele ontmoetingsplaatsen. De lobben zijn onderling verbonden door glazen gevels. Het baksteen heeft een structuur dat bij verschillende lichtinval telkens ander reliëf vertoont. Het kantoordeel op de hoek met de Oranjestraat fungeert als poortgebouw en geeft toegang tot de binnenstraat. Hier bevindt zich de entree voor de medewerkers en de ingang van de parkeergarage, welke het mogelijk maakt om rechtstreeks naar binnen te kunnen gaan tot onder het gebied van de zittingszalen. De centrale hoofdingang is op zijn oorspronkelijke plek, Kneuterdijk 22, gebleven.

Logistieke snelweg

De oplossing sluit aan bij de oorspronkelijke indeling van de 19de-eeuwse herenhuizen aan de Parkstraat: voorkamer, trappenhuis, achterhuis. De scheidslijn tussen oud en nieuw is functioneel uitgebuit: niet alleen als vide en lichtstraat die door zijn glazen overkapping het daglicht diep naar binnen trekt, maar ook als logistieke ‘snelweg’. De 180 meter lange verbindingroute strekt zich uit van Oranjestraat tot Kneuterdijk en verbindt alle nieuwe kantooronderdelen met elkaar. Kleine bruggen in de vide leiden naar bordessen van waar steeds twee trappen de oude kamers aan de zijde van de Parkstraat ontsluiten. Omdat de kamers zich per

enhanced the interesting mishmash and the historical sequence – a combination of buildings dating from the 17th to the 20th centuries. The result is a bright and well-ordered complex that is embedded in its surroundings. The new volume and monuments blend smoothly into one another. Transparency and clear organisation are the cornerstones of the design.

The first phase: connecting and extending

The intervention by Merx + Girod is ingenious. First it threads together the 19th-century structures stretching for 100 metres along Parkstraat. And roughly in the middle, just beside the staircases, it ‘slices through’ the complex. The monumental façades and all original rooms immediately next to the street, a depth of about five metres, have been preserved. The messy and cluttered rear sides of the buildings were demolished and replaced by a new structure. This comb-shaped structure of the new volume responds to the historical urban context of informal and toothed development that characterises this part of The Hague. The 14-metre-deep plinth finished in Belgian masonry and containing the entrance hall, reception and support services covers two levels. Placed perpendicular to the long axis are four office wings, two of them cantilevered. A strip along the corridor side of these blocks contains ancillary spaces (pantry, print and copy rooms, toilets, mechanical installations). Working in groups is facilitated by these ‘independent’ lobes. The open spaces with seating between the lobes serve as informal meeting areas. Glazed façades connect the lobes to one another. The brick-work boasts a surface relief that changes according to the incidence of light. The office portion on the corner with Oranjestraat acts as an entrance building and offers access to the interior street. Located here are the personnel entrance and the entrance to the car park, which makes it possible to enter directly right beneath the area where the courtrooms are located. The main central entrance is retained in its original position at Kneuterdijk 22.

Logistic expressway

The design solution echoes the original sequence of spaces in the 19th-century town houses on Parkstraat extending from room to staircase to rear quarters. The dividing line between old and new is exploited functionally: not only as a void that extends up to the top and an open street that draws daylight deep inside the complex through the glazed roof but also as a ‘logistic expressway’. The 180-metre-long connecting route extends from Oranjestraat to Kneuterdijk and threads all new office areas to one another. Small bridges that cross the void lead to landings from where two flights of stairs to the left and right rise to the original rooms overlooking Parkstraat. The number of steps varies because the rooms

pand op andere hoogtes bevinden, varieert het aantal traptreden. Metalen schermen zorgen voor een transparante afscheiding naar de kamers, de klassiek vormgegeven deuren accentueren het contrast tussen oud en nieuw. Vijf kamers zijn ingericht als stijkkamers, met originele zwarte schouwen en geornamenteerde plafonds uit oude huizen.

De vide heeft deels een strook met parket; de trolleys met post en dossiers kunnen zich zo ongehinderd door het gebouw bewegen. Hetgeen met zoveel papieren poststukken, de Raad van State maakt circa 16 miljoen prints per jaar, geen overbodige luxe is. Daarnaast is de reproductiedienst niet meer drie hoog achter op de bovenste verdieping ondergebracht, maar op de begane grond. Naast het parket ligt tapijt van brede en smalle kleurbanen in de lengterichting van de vide, dat van de gangen doorloopt in de kantoorruimtes van de nieuwbouw. Het ritme van het tapijt, een patroon van stroken, maakt de (lange) verbinding tussen de ruimtes intenser; het gaat, als zelfstandig element, dwars door de kantoren en versterkt daardoor juist de samenhang. Iedere verdieping heeft een hoofdkleur. Op de begane grondvloer ligt gebouchareerde natuursteen, in de kelder een groene gietvloer.

De tweede fase: transparantie en oriëntatie

Van het relatief jonge Wegener Sleeswijk complex zijn het betonnen skelet en de parkeergarage behouden. Het nieuwe carrévormige gebouw is aan één zijde ‘versmolten’ met het historische deel aan de Kneuterdijk. De bakstenen gevel is in tegenstelling tot de lobben aan de achterzijde frisser van kleur. Patrice Girod koos voor een *optimistische* roze baksteen die de vrij smalle Parkstraat hier verlevendigt. De meest zichtbare kant van het gebouw ligt aan de Parkstraat. Hier is op het niveau van de begane grond de gevel anderhalve meter naar voren gezet. Een glazen gevel slaat een brug tussen het voormalige Wegener Sleeswijk complex en de nieuwbouw achter de 19de-eeuwse herenhuizen aan de Parkstraat. Hier, in deze ‘knoop’, wordt ook het bestaande niveauverschil tussen Oranje- en Parkstraat, circa 1,5 meter, overbrugd, welke alleen merkbaar is op de 3de en 4de bouwlaag. Op deze verdiepingen verloopt de aansluiting via twee of vier treden, op de overige bouwlagen is de ‘snelweg’ doorgezet; hier loop je, zonder trappen op of af, recht door het gehele gebouw. Het hoekgebouw (dat Merx + Girod het *Leugentje van Sleeswijk* noemen vanwege zijn historiserende architectuur) is op onderdelen aangepast. Zo is van de grote poort aan de Parkstraat nu drie bogen gemaakt en is de onderdoorgang aan de Kneuterdijk dichtgebouwd. De Parkstraat heeft een transparante plint gekregen die zorgt voor een zekere openheid die de Raad van State nastreeft. Door het hier ondergebrachte bedrijfsrestaurant is er vanuit de Parkstraat rechtstreeks zicht op de binnentuin en de

are at different heights in each building. Metal screens ensure a transparent partition to the rooms, and the traditionally designed doors accentuate the contrast between old and new. Five rooms are appointed as period rooms, and feature original black mantelpieces and ornamental ceilings from old houses. A parquet surface extends along one side of the floor in the void to allow trolleys laden with post and files to be wheeled smoothly through the building. And that is certainly no luxury given the volume of paperwork sent by post – the Council of State prints about 16 million documents each year. What’s more, the reproduction department is no longer located somewhere up in the garret but on the ground floor. Flanking the parquet is a carpet that features wider and narrower bands of colour that run lengthways down the space and extend from the corridors into the office spaces of the new volume. The rhythm of the carpet, a pattern of strips, intensifies the extended connection between the spaces; it continues as an independent element right across the office spaces and thus strengthens the cohesion between areas. Each floors features a different main colour. The ground floor is finished in bush-hammered natural stone, and the basement has a green cast floor.

The second phase: transparency and orientation

The concrete shell and the car park of the three-decade-old Wegener Sleeswijk complex have been preserved. The new square-shaped building ‘merges’ along one side with the historical section on Kneuterdijk. In contrast to the lobes to the rear, the brick façade is fresher in colour. Patrice Girod opted for an ‘optimistic’ pink brick that enlivens the fairly narrow Parkstraat here. The most visible side of the building faces Parkstraat. On the ground floor here the façade is set forward by 1.5 metres. A glazed façade encloses a bridge that extends from the former Wegener Sleeswijk complex to the new volume behind the 19th-century town houses on Parkstraat. Here, in this ‘knot’, the roughly 1.5-metre height difference between Oranjestraat and Parkstraat is bridged, though that is only apparent on the third and fourth levels. The connection on these floors is achieved with two or four steps, while the so-called ‘expressway’ continues on the other levels, allowing you to walk right through the entire complex without any need for steps.

Parts of the corner building (which Merx + Girod call ‘Sleeswijk’s Deceit’ on account of its fake-historical architecture) have been altered. For example, the large gateway on Parkstraat is now three arches, and the underpass to Kneuterdijk has been blocked off. The transparent plinth added to Parkstraat introduces a level of openness that the Council of State aspires to. The council restaurant housed inside preserves uninterrupted views from Parkstraat straight to the courtyard garden and the courtrooms

daarachter gelegen zittingszalen. De bestaande binnenplaats is deels bebouwd en daardoor beter gedefinieerd. Door de nieuwe inrichting als tuin heeft de, eens helemaal stenen binnenplaats een uitbundig groen karakter gekregen. Donkere gangen zijn verleden tijd. De glazen gevel rond de binnenplaats zorgt voor veel daglicht in de kantoorruimten en een betere oriëntatie. Ter ondersteuning van de oriëntatie en herkenning hebben de service units (pantry’s, wc’s, kopieerruimten) in alle nieuwe kantoordelen een eigen beeld gekregen. Per verdieping is eenzelfde materiaal gebruikt, welke per unit afzonderlijk is bewerkt: rubber, Corian, eikenhout, aluminium en zwart MDF.

Nooit meer dwalen
Lagen de zittingszalen in de oude situatie versnipperd in het gebouw en over meerdere verdiepingen verspreid, in het huidige complex is er een duidelijke scheiding tussen de openbare zittingszalen en de kantoorkamers van de staatsraden en de medewerkers van de Raad van State. Zittingszalen en raadkamers zijn op een heldere manier in het gebouw geprojecteerd. Bezoekers zullen niet meer door het gehele gebouw dolen. Het publieksdeel is strikt gescheiden van de andere ruimten. Alle zeven zittingszalen zijn gesitueerd op de begane grond. De verdiepingen erboven zijn alleen bestemd voor kantoren. Deze indeling zorgt voor een logische grens tussen openbare en besloten ruimten.

Vanuit de openbare wachtruimte, die iets weg heeft van een drukke grootstedelijke hotellobby, hebben de bezoekers zicht op de zalen. De grote cijfers naast de ingangen maken de zeven zalen goed herkenbaar. Naast herkenning hebben ook technische eisen een rol gespeeld in de vormgeving. Zo hebben de sierlijke bloemmotieven, een patroon van ronde gaten, en de streppatronen in de zittingszalen naast een decoratieve ook een akoestische functie. De perforaties in de wandpanelen variëren om het geluid te dempen. Het verloop van de gaten zorgt ervoor dat de wanden het geluid meer reflecteren dan wel meer absorberen. De woorden van de staatsraden, de partijen en hun advocaten worden versterkt. Andere tonen – het geroezemoes – worden juist verminderd. De motieven zijn aan de natuur gerelateerd. De wachtruimte ligt aan de binnentuin, met aan de zijde van het publieksdeel wit grind en aan de zijde van het bedrijfsrestaurant basalttegels die aansluiten op de vloer binnen. Deze inrichting benadrukt dat de stadstuin alleen toegankelijk is vanuit het bedrijfsrestaurant voor medewerkers van de Raad van State. De begroeiing, een laag bloeiend kleurrijk tapijt, beneemt het publiek het zicht op de borden van de mensen in het bedrijfsrestaurant. Vanuit de wachtruimte komt het publiek de zittingszalen binnen, de staatsraden betreden de zalen via ingangen aan de achter- of

beyond. The existing courtyard has partly been developed and is thus more clearly defined now. The design for the new garden, in what had previously been an entirely paved courtyard, boasts an exuberant green character. Gloomy corridors are a thing of the past. The glazed façade that wraps around the courtyard draws plenty of daylight into the office spaces and induces a better sense of orientation.

To enable people to find their way more easily and recognise where they are, the service units (pantries, wcs, copy rooms) in all new office areas have a distinct appearance. Each floor features a material of its own, which differs per unit: rubber, Corian, oak wood, aluminium and black MDF.

Getting lost no more
Prior to renovation the courtrooms were scatted on different levels of the building. In the new situation, however, there is a clear distinction between the public courtrooms and the offices for the state councillors and the personnel of the Council of State. Courtrooms and council rooms are positioned in the building in a clear manner. Visitors no longer wander about the building trying to find their way. The public areas are strictly separated from the other spaces. All seven courtrooms are located on the ground floor, while the floors above contain offices only. This arrangement creates a logical division between public and private spaces. Visitors enjoy a view of the courtrooms from the public waiting area, which has the feel of an urban hotel lobby. Giant-sized numbers next to the entrances make the seven courtrooms easily recognisable. Apart from recognition, technical requirements helped to determine the design. The graceful floral motifs consisting of a pattern of round holes and the striped motif in the courtrooms are not only decorative but also acoustic. The perforations in the wall panels vary to muffle sounds. The differently sized holes ensure that the walls either reflect or absorb sound. The speech of the state councillors, the parties and their lawyers is amplified, while other sounds such as background din are reduced. The motifs are drawn from nature. The waiting area adjoins the courtyard garden, which is strewn with white gravel on the public side and basalt tiles on the side next to the restaurant to harmonise with the floor inside. This arrangement emphasises that the city garden is exclusively accessible from the council restaurant for personnel from the Council of State. The greenery, a low carpet of blossoming colours, shields views of diners in the restaurant. The public enters the courtrooms from the waiting area, while the state councillors enter the rooms through access points in the rear or side walls. The new arrangement not only means a more well-organised complex but also ensures improved security.

aan de zijkant. Door de nieuwe indeling is het complex niet alleen overzichtelijker, maar ook beter te beveiligen.

Living monuments

Bij de renovatie van de monumenten heeft Merkx + Girod vastgehouden aan het credo ‘behoud door ontwikkeling’. *Monumenten moeten met hun tijd meegaan*. Tevens wil Merkx + Girod niet banger zijn dan de architecten die het Witte Paleis, Huis Van Oldenbarnevelt en Huis Van der Mijle na de oplevering met veel glans inrichtten. Ook in de eeuwen daarna zijn de panden voortdurend aangepast aan de toen heersende stijlen en is er met veel bravoure geëxperimenteerd; een houding die in de jaren tachtig van de vorige eeuw volkomen lijkt verdwenen. Bij de renovatie van het complex door Wegener Sleeswijk in 1978–1983 zijn het Huis Van der Mijle en Van Oldenbarnevelt samengevoegd. Alles achter de kamers is gesloopt en vervangen door nieuwbouw en alleen de voorste vertrekken bestaan nog. Beide panden, oorspronkelijk gebouwd als woonhuizen, hebben hierbij definitief hun kenmerken als woonhuis verloren. De waardevolle interieurelementen zijn verloren gegaan. Anno 2001, het jaar waarin Merkx + Girod de opdracht voor de uitbreiding en renovatie krijgt, heeft het Huis Van der Mijle, afgezien van de gevel en enkele ornamentenplafonds, in monumentaal opzicht weinig bijzonders te bieden. Huis Van Oldenbarnevelt heeft daarnaast enkele fraaie schouwen, al staan deze niet allemaal op hun oorspronkelijke plek, en een bijzondere houten kapconstructie. Het Witte Paleis is als enige nog als voormalig woonhuis te herkennen en het meest bijzondere monument met zijn statige kamers en eenvoudige decoraties.

Evelyne Merkx en Patrice Girod hebben de opgave met veel lef opgepakt en een werkwijze getoond die recht doet aan het karakter van de monumenten. De meeste aanpassingen in de monumenten, zoals de moderne klimaatinstallatie, zijn bijna onzichtbaar. De kozijnen en beglazing zijn aangepast aan de huidige veiligheidseisen, maar hebben de oorspronkelijke maatvoering en profilering. Het Huis Van Oldenbarnevelt heeft weer een voordeur gekregen, welke nu wordt gebruikt als invalidentoegang. De bouwkundige ingrepen in het Witte Paleis beperken zich tot een ruimtelijke verbetering naar de kantoren aan de Heulstraat, aanpassingen van de sanitaire groepen en een hedendaagse keuken. De, tijdens de voorbereidingen van de bouwwerkzaamheden, ontdekte monumentale kapconstructie van de zolder in het Van Oldenbarnevelt pand is in zicht gebracht. De spanten van de kapconstructie zijn deels origineel en van telmerken voorzien (1611) en ook de centrale schoorsteen, de centrale dwarswand (deel naast de schouwen op borstweringshoogte) en de

Living monuments
‘Conservation through development’ is the credo that Merkx + Girod always applies in renovating monuments. After all, ‘monuments must move with the times’. In addition, Merkx + Girod does not want to be more fearful than the architects who furnished the White Palace, Van Oldenbarnevelt House and Van der Mijle House in such splendour when they were built. In the centuries that followed, the buildings were also continually altered according to the prevailing styles of the day, and experimentation often bordered on the exuberant. This approach seemed to have ended by the 1980s, however. The renovation of the complex by Wegener Sleeswijk in 1978–1983 involved merging Van der Mijle House and Van Oldenbarnevelt House. Everything behind the rooms was replaced by new construction, and the rooms at the front are all that survive intact. Both premises, originally built as residences, have thus lost their character as homes forever. The valuable interior elements have disappeared. By 2001, the year that Merkx + Girod secured the commission to extend and renovate the complex, the Van der Mijle House had very little to justify its monumental status apart from the façade and a few decorative ceilings. Van Oldenbarnevelt House does boast a number of fine fireplaces, even though these are no longer in their original positions, and an exceptional wooden roof structure. The White Palace is the only building still recognisable as a former residence and is the most striking monument with its stately rooms and simple decorative schemes.

Evelyne Merkx and Patrice Girod seized the commission with plenty of verve and set to work in a way that honours the character of the monuments. Most of the additions to the monuments, such as the climate control system, are almost invisible. Window frames and glazing have been altered to meet current security standards, but they retain their original dimensions and profiles. Van Oldenbarnevelt House has been fitted with a front door again, which offers wheelchair access to the complex. The architectural alterations to the White Palace are limited to spatial improvements to the offices along Heulstraat, changes to the toilet blocks, and the addition of a contemporary kitchen. The monumental roof structure in the attic of Van Oldenbarnevelt House, which only came to light during renovation work, has been opened up to view. Some of the rafters in the roof are original and even bear numbering marks (1611). Other original components include the fireplace, the central cross wall (that section next to the fireplaces at breast-work height) and the panel doors. The resulting tall and splendid space now houses the council library and offers a wonderful view of Kneuterdijk – an added luxury.

paneeldeuren zijn origineel. De ontstane hoge fraaie ruimte biedt onderdak aan de bibliotheek van de Raad en geeft een prachtig uitzicht over Kneuterdijk. Een cadeautje.

Het zijn vooral de veranderingen in het interieur die opvallen en de monumenten de glorie van weleer teruggeven. Merkk + Girod heeft geanticipeerd op de verschillende tijdsperiodes. Iedere ruimte heeft een nieuwe uitstraling die eer doet aan het historische karakter en de positie van de eerbiedwaardige Raad van State. Ingrepen die glans geven, maar ook bescheiden zijn. De verschillen tussen de monumenten zijn expres aangezet. Voor elk pand is een ‘visueel programma’ gemaakt, waarin alle afwerkingen tot in detail, zoals vloeren, wanden en verlichting, zijn beschreven. De plafonds zijn met rust gelaten en hebben hooguit een andere kleur.

Het karakter van de (originele) voorkamers is gedefinieerd op een eigentijdse manier. De monumenten zijn niet alleen teruggebracht in de oorspronkelijke staat, ze zijn ook geschikt gemaakt voor de huidige gebruiker. De ornamenten, lambrisering, plafonds en het stucwerk in de stijklkamers, zijn gerestaureerd. Met respect voor de bestaande kwaliteiten zijn hedendaagse ruimten ontstaan. Nieuwe toevoegingen zijn als zodanig herkenbaar; contrasten tussen oud en nieuw waar nodig versterkt.

De overheersende witte wanden zijn vervangen door een bekleding waar iets van het verleden doorschemert. De muren in het Huis Van Oldenbarnevelt hebben kleurvlakken en voor het Huis Van der Mijle heeft Merkk + Girod in samenwerking met ontwerper Ina Meyer een bloemmotief ontwikkeld, geïnspireerd op een oud behangfragment. De zes werkkamers in het Paleisje die grenzen aan de Franse tuin zijn voorzien van een wandbespanning, elk in een uniek patroon. Deze speciale bespanning, waarvoor eveneens is samengewerkt met Ina Meyer, is vervaardigd door het TextielLab, onderdeel van het Textielmuseum in Tilburg. De nieuwe kroonluchters doen recht aan het monumentale karakter van de diverse kamers, maar zijn ook ingrepen uit deze tijd. De verlichting diende op het aanwezige, aloude centrale lichtpunt in de kamers te worden aangesloten. Daarnaast moest zij voldoen aan de huidige eisen en wensen: de lampen zouden een elegante uitstraling moeten hebben en moeten zorgen voor een gelijkmatige verspreiding van het licht (400 lux). Merkk + Girod heeft dit tegenstrijdige programma van eisen opgelost. Het eigentijdse karakter van de lampen sluit aan bij de visie van het bureau om de uitstraling van de monumenten te behouden, maar om deze tevens door te zetten naar het nu en deze zo ook te versterken. Een visgraatparket vervangt het strokenparket. De nieuwe parketvloeren hebben een kader waardoor zuivere rechthoekige vlakken ontstaan en doorgangen, nissen en schouwen

But it is the interior alterations that are particularly noteworthy and restore the monuments to their former glory. Merkk + Girod has responded in a different way to each historical period. Each space has acquired an appearance of its own that honours the historical character and the venerable status of the Council of State. Interventions lend lustre to the complex yet are also modest. The differences between the buildings have been deliberately accentuated. A ‘visual programme’ was drawn up for each monument to describe all finishes in great detail, including floors, walls and illumination schemes. The ceilings have been left as they were, the only change being a new colour in some places.

The character of the original front rooms has been defined in a contemporary manner. The monuments have not only been restored to their original condition, but also fitted out in a manner suitable to the building’s current occupants. Ornaments, paneling, ceilings, and plasterwork in the period rooms have all been restored. Contemporary spaces have been created with respect for the existing qualities. New additions are recognisable as such; contrasts between old and new have been strengthened where appropriate.

The prevalingly white walls have been replaced by wall coverings that refer to the past in some way. The walls in the Van Oldenbarnevelt House feature planes of colour, and in Van der Mijle House Merkk + Girod collaborated with designer Ina Meyer to develop a floral motif inspired by a fragment of old wallpaper. The six offices in the small palace that overlook the French garden are all adorned with wall lining, each with a unique pattern. This special lining, another product of the collaboration with Ina Meyer, was produced by the TextielLab, part of the Textile Museum in Tilburg.

The new chandeliers harmonise with the monumental character of the various rooms yet are clearly contemporary additions. The illumination needed to be attached to the existing central lighting points in the rooms. In addition, light fittings had to meet modern-day requirements and wishes: the fittings needed to be elegant in appearance and to disperse light (400 lux) evenly. Merkk + Girod succeeded in solving these conflicting demands. The contemporary character of the lights is in keeping with the office’s approach to preserving the appearance of monuments whilst also bringing them up to date and even enhancing them.

A fishbone-pattern parquet floor has replaced the former strip parquet floor. A border frames the new parquet floor to create perfect rectangular planes and to accommodate passageways, niches and fireplaces within the borders. Carpets and wall lining form a single entity, as they are both designed on the basis of the same colour scheme.

worden opgenomen in het kader. Tapijten en wandbespanning vormen één geheel doordat ze vanuit hetzelfde kleurenschema zijn ontworpen.

Balzaal

Spectaculair is het moderne karp^{et} met empire citaten dat textiel designer Edith van Berkel (in samenwerking met Merkk) heeft ontworpen voor de monumentale Balzaal. De zaal is als onderdeel van de interne verbouwing van het Witte Paleis in 1820 door Jan de Greef gebouwd en is een van de weinige empirezalen in Nederland. Citaten uit de combinatie van Egyptische, Griekse en Romeinse motieven, typisch voor de empirestijl, zijn in het nieuwe handgemaakte karp^{et} terug te vinden. Van Berkel heeft het karp^{et} vanuit een meer architectonische manier ontworpen. Het rijke, uitbundige karp^{et} is opgebouwd uit verschillende ‘vlakken’, ruimten, als een tuin met verschillende belevingen, en toont verwantschap met de baroktuin van Daniël Marot. De drie (bijna) vierkanten, waaruit het karp^{et} is opgebouwd, hebben een klein verschil in kleurtoon en corresponderen met de drie kroonluchters erboven. Het karp^{et}, 6,5×19 meter, ligt onder het tongewelf en wordt geflankeerd door twee zuilenrijen. De basis is New Zealand Wool met accenten van zijde, bamboe en viscose. Typische empire elementen zijn afgewisseld met eigentijdse vormen en figuren.

Door voor het cassetteplafond verschillende kleuren witte verf te gebruiken wordt de dieptewerking versterkt. Het wit met een fractie lila pigment achter de rozetten maakt dat deze ‘loskomen’ uit de verdiepte vlakken. Een ingreep die door monumentenzorg is omarmd. De vergeelde imitatie marmeren zuilen zijn, in overeenstemming met het plafond, voorzien van een 3 millimeter laag speciaal stuc. De kralen in de kraallijsten zijn om en om aangestipt met bladplatina. De eierlijsten hebben een glacislaag, een kleurloze vernis, gekregen zodat de ornamentiek extra geaccentueerd wordt.

De kronen in de Balzaal, door Evelyne Merkk aangeduid als *paardenbloemen*, zijn uitbundiger vormgeven dan de kroonluchters in de monumentale kamers en enfilades. Samen met de sierlijke wandlampen – een ontwerp van Merkk + Girod en geblazen door glaskunstenaar Bernard Heesen – geven zij de Balzaal zijn verdiende schittering en grandeur.

Aaneenschakeling van groen

De harde grenzen tussen buiten en binnen zijn vervaagd. De inrichting van de buitengebieden, een ontwerp van landschapsarchitect Michael van Gessel, is afgestemd op het karakter van het complex en de Raad van State. Van Gessel heeft de diverse locaties in het complex, de verschillende bouwperiodes en de

Ballroom

A spectacular item of furnishing is the modern custom designed carpet adorned with empire citations designed by textile designer Edith van Berkel (in collaboration with Merkk) for the magnificent Ballroom. The hall was constructed in 1820 by Jan de Greef as part of an interior renovation of the White Palace and is one of the few empire rooms in the Netherlands. Citations composed of a combination of Egyptian, Greek and Roman motifs, typical for the empire style, are incorporated into the new hand-made carpet. Van Berkel has designed the carpet in a more architectural manner. Lavish and exuberant, it features different ‘planes’ or spaces, like a garden with various areas of experience, and displays a kinship with the baroque garden by Daniël Marot. The three shapes, almost perfect squares, that make up the custom designed carpet each have a slightly different colour tone and correspond with the three chandeliers overhead. Measuring 6.5×19 metres, the carpet stretches beneath the barrel vault and is flanked by two rows of columns. The chief material is New Zealand wool with a hint of silk, bamboo and viscose. Typical empire elements alternate with contemporary forms and figures.

The application of different shades of white paint on the soffit ceiling enhances the three-dimensional effect. White embellished with a touch of lilac pigment behind the rosettes makes the latter appear to ‘pull free’ from the recessed surfaces – an alteration embraced by the national body charged with the preservation of historic buildings. In keeping with the ceiling, the yellowed fake-marble columns are covered with a three-millimetre layer of special plaster. Every second bead in the bead moulding is adorned with leaf gold. A glazed layer of colourless varnish now covers the egg-and-tongue moulding to accentuate the ornamentation even further.

The chandeliers in the Ballroom, which Evelyne Merkk calls ‘dandelions’, are more exuberantly designed than the chandeliers in the monumental rooms and enfilades. Together with the graceful wall lamps – a design by Merkk + Girod and blown by glass artist Bernard Heesen – they give the Ballroom the splendour and grandeur it deserves.

Succession of green spaces

The sharp boundaries between outside and inside are blurred. The design for the outdoor areas, the work of landscape architect Michael van Gessel, is in keeping with the character of the complex and the Council of State. Van Gessel took the various parts of the complex, the different building periods, and the current conditions as the points of departure for his design. Starting with the current situation; he was able to maintain the qualities of the existing structures and enhance them where necessary. In

aanwezige condities als uitgangspunten genomen voor zijn ontwerp. Van Gessel gaat uit van de aanwezige situatie; de kwaliteiten van de locatie zijn gerespecteerd en waar nodig versterkt. Zijn ontwerp is in die zin bescheiden en maakt onlosmakelijk deel uit van de omgeving en de architectuur; een logische invulling. De nieuwe groene binnentuin, een tegenhanger van zijn stenen voorganger uit de jaren tachtig, werkt als een scherm. Vanuit de Parkstraat is er zicht op de contouren van de binnentuin, en is er een glimp van de zittingszalen op te vangen. Opvallend zijn de grote onregelmatig gevormde lage bakken met krenten en daaronder een bloeiend tapijt. Elk seizoen verandert het beeld van de tuin.

De Franse tuin was en blijft een formele tuin. In de jaren tachtig is die ‘gemoderniseerd’ en nu dus weer. Een stevige groene loper leidt vanaf de bestaande poort in de Paleisstraat naar het bordes van het paleis. Deze tuin heeft een formeel en monumentaal karakter, met leilinden en hagen eronder . De verlichting in de haag, in de vorm van bolders, versterkt het gestrekte karakter van deze tuin. Het plein terzijde met vijf bomen heeft een eigen sfeer en is verbijzonderd door onder de bomen oplichters aan te brengen die de kruinen van deze bomen aanlichten. Vanuit de kantoren van de kamvormige uitbreiding is er zicht op de half omsloten daktuinen van het plintgebouw. Ligging, klimaat en de mogelijke belasting van het dak bepaalden de mogelijkheden van deze tuin. Om van de daken bloeiende tuinen te maken zijn planten gekozen die ook op rotsen groeien. De bakken in de achterstraat zijn gevuld met een bloeiende heesterbeplanting. Op de parkeerhof zijn vier acacia’s geplant, die het directe zicht op het achterliggende gebouw afschermen. De beplanting van de diverse tuinen benadrukt de seizoenen (bloeiend en stervend).

De aaneenschakeling van groene buitenruimten verankert het complex in zijn omgeving en versterkt het ruimtelijk karakter. Voor- en achterzijde van de panden corresponderen weer met elkaar.

Merkx + Girod heeft een omgeving gemaakt die uitnodigt en inspireert. Het complex opent zich naar de stad. Het maakt weer onderdeel uit van het (stads)interieur van Den Haag. De diverse panden – verschillende tijdperken – zijn op een efficiënte manier aan elkaar geknoopt. Het complex straalt eenheid en diversiteit uit. Niemand heeft meer het gevoel door verschillende gebouwen te lopen. Een wandeling door het gebouw wordt gekenmerkt door een variatie aan ruimtelijke kwaliteiten en sferen, hetgeen de oriëntatie makkelijk maakt. Merkx + Girod heeft met behoud van de monumentale sfeer een eigentijds transparant complex tot stand gebracht en heeft het complex weer karakter gegeven.

that sense his design is modest and forms an integral part of the surroundings and the architecture and a logical completion of the project.

The new green courtyard garden, a sharp contrast to its hard-surface predecessor from the 1980s, acts as a screen. From Parkstraat one can see the contours of the garden and catch a glimpse of the courtrooms beyond. Of particular note are the large, irregularly shaped shallow beds with serviceberry bushes and, beneath, a carpet of blossoms.

The French garden was and remains a formal garden. It was ‘modernised’ in the 1980s and again now. A broad carpet of grass extends from the existing gate on Paleisstraat to the steps in front of the White Palace. This garden is formal and monumental in character, with trimmed lime trees and hedges below. The illumination in the hedge, in the form of bollards, emphasises the elongated character of this garden. The court to the side with five trees has an atmosphere of its own and is marked by the uplighters beneath the trees that illuminate the crowns.

The offices in the comb-shaped extension enjoy views of the partly enclosed roof gardens on the plinth volume. The aspect, climate and potential roofload determined the possibilities in this garden. To make thriving gardens on the roof, plants were chosen that could also grow on rocks.

Blossoming shrubbery fills the flower beds in the street to the rear. The four locust trees planted in the parking court screen direct views of the building behind. The blossoming and withering of the plants in the various gardens emphasises the seasons. The succession of green outdoor spaces anchors the complex to its surroundings and strengthens its spatial character. The front and rear sides of the buildings correspond with one another again.

Merkx + Girod has created an environment that is inviting and inspiring. The complex opens itself to the city and becomes part of the urban interior of The Hague once again. The various buildings from different periods have been tied to one another in an efficient manner.

The complex exudes unity and diversity at the same time. No longer does one have the feeling of moving through different buildings. Instead, a walk through the building is marked by variation in spatial quality and atmosphere, at that eases orientation. While preserving the monumental atmosphere, Merkx + Girod has succeeded in creating a contemporary and transparent ensemble. The renovated complex has once again acquired character.

<div> <div></div> <div>Opdrachtgever Client</div> <div>Rijksgebouwendienst</div> <div>Government Buildings Agency</div> </div>	<div> <div></div> <div>Ontwerp Design</div> <div>Merkx + Girod architecten</div> <div>Patrice Girod</div> <div>Evelyne Merkx</div> </div>	<div> <div></div> <div>Ontwerp tuinen Landscaping</div> <div>Michael van Gessel</div> </div>
<div> <div></div> <div>Fase 1 Phase 1</div> <div>2001–2005</div> <div>Louise Attema</div> <div>Fase 1 Phase 1</div> <div>2005–2008</div> <div>Sou-Fen Kao</div> <div>Fase 2 Phase 2</div> <div>2005–2011</div> <div>Paul Hoppenbrouwers</div> </div>	<div> <div></div> <div>Projectdirectie Project management</div> <div>Raphaël van Amerongen</div> </div>	<div> <div></div> <div>SmitsRinsma</div> <div><i>adviseurs</i>groenvoorziening <i>advisors</i>greenery</div> </div>
<div> <div></div> <div>Gebruiker Occupant</div> <div>Raad van State</div> <div>Council of State</div> </div>	<div> <div></div> <div>Projectarchitecten Project architects</div> <div>Patrice Girod</div> <div>Evelyne Merkx</div> <div>Marcel Steeghs</div> </div>	<div> <div></div> <div>Grafische vormgeving Graphic design</div> <div>René Knip</div> <div>Jaap Elzas<i>garage parking</i></div> </div>
<div> <div></div> <div>Stuurgroep Steering Committee</div> </div>	<div> <div></div> <div>Medewerkers Collaborators</div> <div>Roos Bendien</div> <div>Bouwe van der Ende</div> <div>Mark van der Geest</div> <div>Eric Heeremans</div> <div>Gideon de Jong</div> <div>Tiemen Koetsier</div> </div>	<div> <div></div> <div>Beeldende kunst Works of Art</div> <div>Fase 1 Phase 1</div> <div>Job Koelewijn</div> <div>Fase 2 Phase 2</div> <div>Joseph Kosuth</div> </div>
<div> <div></div> <div><i>Raad van State</i> Council of State</div> <div><i>Vice-president</i> Vice-president</div> <div>Herman Tjeenk Willink</div> <div>Staatsraad State Councillor</div> <div>Rein Jan Hoekstra</div> <div>Staatsraad State Councillor</div> <div>Rob Loeb</div> <div>Rintse van der Brug</div> <div>Erik Visser</div> <div>Govert van Boxtel</div> <div>Peter Meijer</div> <div>Chantal Tolhuisen-van Dijk</div> <div>Lydia de Bruin-Nederpelt</div> </div>	<div> <div></div> <div>Fase 2 Phase 2</div> <div>2006–2011</div> </div>	<div> <div></div> <div>Wanddecoratie Wall decoration</div> <div>Rescura–</div> <div>Teun Bleijenberg, Antoinette van de Wal</div> </div>
<div> <div></div> <div><i>Rijksgebouwendienst</i></div> <div><i>Government Buildings Agency</i></div> <div>Askon Eden</div> <div><i>adviseur</i>vice-president<i>advisor</i>vice-president</div> <div>Louise Attema</div> <div>Ben van den Berg</div> <div>Michiel Heerdink</div> <div>Paul Hoppenbrouwers</div> <div>Freek Meijer</div> <div>Sou-Fen Kao</div> </div>	<div> <div></div> <div>Projectarchitecten Project architects</div> <div>Patrice Girod</div> <div>Evelyne Merkx</div> <div>Det van Oers</div> <div>John Rous</div> </div>	<div> <div></div> <div>Aannemer Contractor</div> <div>Fase 1 Phase 1</div> <div>Hillen & Roosen – Jan Visser</div> <div>Fase 2 Phase 2</div> <div>Breijer bouw – Hans Kraaijeveld</div> </div>
<div> <div></div> <div><i>Merkx + Girod</i> architecten</div> <div>Raphaël van Amerongen</div> <div>Patrice Girod</div> <div>Evelyne Merkx</div> </div>	<div> <div></div> <div>Medewerkers Collaborators</div> <div>Ruben Bus</div> <div>Klaas Cammelbeeck</div> <div>Iris Derks</div> <div>Roy Grob</div> <div>Marlies Hoevers</div> <div>Tiemen Koetsier</div> <div>Raymond Leentvaar</div> <div>Daam van der Ley</div> <div>Maaik de Nijs</div> <div>Henrike Olasolo</div> <div>Sanne Oomen</div> <div>Cassandra Piket</div> <div>Roy Plevier</div> <div>Paul Verhoeven</div> <div>Jan Willem Wijker</div> </div>	<div> <div></div> <div>Adviseur constructies</div> <div><i>Consultant building engineering</i></div> <div>Ingenieursbureau Zonneveld – Jan van der Windt, Leo van Dorp</div> </div>
<div> <div></div> <div>Opdracht Assignment</div> <div>2001</div> </div>	<div> <div></div> <div>In samenwerking met</div> <div>In collaboration with</div> <div>Edith van Berkel</div> <div><i>karp</i>et <i>Balzaal</i> <i>carpet</i> <i>Ballroom</i></div> <div>Bernard Heesen</div> <div><i>glas wandlampen</i> <i>glass wall lamps</i></div> <div>Ina Meijer – TextielLab Tilburg</div> <div><i>wandbespanningen</i> <i>wall textiles</i></div> <div>Dick Oostendorp</div> <div><i>gordijnen</i> <i>curtains</i></div> <div>Vescom</div> <div><i>behang</i> <i>wallpaper</i></div> <div>Xkwadraat</div> <div><i>kroonluchters</i> <i>chandeliers</i></div> </div>	<div> <div></div> <div>Adviseur installaties</div> <div><i>Consultant installation engineering</i></div> <div>HE Adviseurs – Janandries Boon, Koos de Vogel</div> </div>
<div> <div></div> <div>Start uitvoering Start construction</div> <div>2005 fase 1 phase 1</div> <div>2008 fase 2 phase 2</div> </div>	<div> <div></div> <div>Oplevering Finalization</div> <div>2011</div> </div>	<div> <div></div> <div>Adviseur bouwfysica</div> <div><i>Consultant building physics</i></div> <div>LBP SIGHT – Luc Schaap</div> </div>
<div> <div></div> <div>Bruto vloeroppervlak Surface</div> <div>34.883 m² 375.478 sqft</div> </div>	<div> <div></div> <div>Bouwdirectie fase 1</div> <div>Building management phase 1</div> <div>Kraan Consulting</div> <div>Hans Winsemius</div> <div>John van der Meijden</div> </div>	<div> <div></div> <div>Bouwdirectie fase 2</div> <div>Building management phase 2</div> <div>BOAG</div> <div>Ed de Roo</div> <div>Frank Schaap</div> <div>Klaas Cammelbeeck</div> </div>
	<div> <div></div> <div>Interieur bouw Interior builders</div> <div>Fase 1 Phase 1</div> <div>Spanjaart Interieurs</div> <div>Fase 2 Phase 2</div> <div>Smeulders Interieurgroep</div> <div>Gielissen Interiors</div> </div>	

Projectgegevens Project data

Samenstelling en redactie
Compiled and edited by
Merkx + Girod architecten bna bna
Kirsten Schipper
in samenwerking met
in cooperation with
Raad van State
Pieter-Bas Beekman
Chantal Tolhuisen-van Dijk
Jacqueline Fleurkens
Rijksgebouwendienst
Ruth Zegwaard

Auteurs Authors
Herman Tjeenk Willink
Frank Ankersmit
Herma de Wijn-van der Meer
Kirsten Schipper

Vertaling Translation
Billy Nolan

Fotografie Photography
Roos Aldershoff Fotografie
Overige fotografie Other photography
Merkx + Girod bv architecten bna bni
20, 30, 56, 80
Raad van State 40, 70
Tekeningen Drawings
Merkx + Girod bv architecten bna bni
Michael van Gessel

Ontwerp Design by
Reynoud Homan
i.s.m. i.c.w. Koen van der Weide
Druk Print
Mart. Spruyt
Lettertype Typeface
DTL Haarlemmer

©2011
Merkx + Girod bv architecten bna bni
www.merkx-girod.nl